

19.-20. YÜZYILLARDA
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU
Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar

5-7 Ocak 2015
Uluslararası Sempozyum, İstanbul

BİLDİRİLER

1. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Fatih M. Sancaktar

Doç. Dr. Recep Karakaya

Yard. Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt

Yard. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü

Dr. Cezmi Bayram

**TÜRK OCAĞI İSTANBUL
ŞUBESİ ARMAĞANIDIR.**

YAYIN NU: 10

978-975-7739-91-3 (Tk)

ISBN 978-975-7739-92-0

Baskı:

Şenyıldız Yayıncılık Hediyelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Caddesi Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 102 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 91 • Faks: 0212 483 48 23
İstanbul-2015

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Ermeni Sorunu İle İlgili Uluslararası Gelişmeler

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Özet

1913 yılında bir proje olarak Osmanlı Hükümeti'ne dikte ettirilen ve Doğu Anadolu'da kısa bir süre için uygulama alanına konularak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine uygulamadan kaldırılan Ermenilerle ilgili reformların birçok sebebi vardır. Bu reform çalışmalarının ilk sebebi, 1878 Berlin Anlaşmasının 61. maddesinde kabul edilen ve bir türlü uygulama alanına konulamayan Doğu Anadolu'da Ermenilerle ilgili reform çalışmalarının yapılacağı maddesidir. Sultan Abdülhamit 33 yıl süren iktidarı boyunca Ermenileri bağımsız bir devlete götüreceği düşüncesiyle reformları uygulamayarak kendi projelerini hayata geçirmiştir.

1913 reform çalışmalarının ikinci sebebi, İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün unsurlar için eşitlik ve adalet düsturları kabul edildiğinden ve bunlar yazılı anayasa ile güvence altına alındığından Ermeniler, Rumlar ve Arnavutlar gibi farklı etnik unsurlar tarafından reformlar beklenmeye başlandı. Doğu Anadolu için de birçok farklı uygulamayı hedefleyen meşrutiyet idaresini elinde tutan İttihat ve Terakki idarecileri hiç beklenmedik olaylarla karşılaşınca reformlar da gecikti. 1910-1913 yıllarında diğer unsurlar gibi Ermeniler de kendileri için meşrutiyet idaresinin gerçekleştireceği şeylerin hemen uygulanmasını istediler. Bu isteklerine destek olarak da bütün Osmanlı unsurlarını ve Avrupalı devletleri yanlarına alabilmek için yoğun bir propaganda çalışmasına giriştiler. Bu tebliğde Ermeni Patrikhanesi'nin ve Avrupa kamuoyunun meşrutiyetin ilanından sonra Ermeni Sorununu nasıl tekrar gündeme getirdikleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Ermeniler, Uluslararası Siyaset

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da 1910-1913 yılları arasında yaşadığı gelişmeler hem İstanbul'daki hem de Avrupa'daki siyasi ortamla doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde Osmanlı yönetim sisteminde meşruti idarenin getirdiklerini yerleştirmek için yapılan çalışmalardan dolayı istikrarsızlık hâkimdir. Bu kısa sürede altı hükümet kurulmuştur; İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911), (Küçük) Sait Paşa Hükümeti-iki kez (30 Eylül 1911-17 Temmuz 1912), Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912) ve Mehmed Kâmil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913). 1911 ara seçimi ve 1912 genel seçimleri bu dönemde yapılmış ve tarihe sopalı seçim olarak da geçen bu seçimler sonunda, Meclis'e 264 İttihatçı ve 6 muhalif mebus girmiştir. Artan huzursuzluk ve siyasal çalkantılar, Trablusgarp Savaşı ve Rumeli'deki Arnavutluk ayaklanması hem hükümetleri hem de İttihat Terakki Fırkasını oldukça yıprattı. Ordu içinde oluşan "Halaskar Zabitân Grubu" adlı muhalefetin hükümetlere istifa çağırısı, ordunun siyasetten uzaklaştırılması ve adil ve dürüst seçimler yapılması yönündeki talepleri karşısında hükümetler çok zor günler yaşadı. Ermenilerin ülkedeki en iyi örgütlenmiş grubu olan Taşnaksütyun Cemiyeti bu süreçte İttihat ve Terakki Fırkası ile birlikte hareket etti, seçimlere birlikte girdi. Ancak diğer gruplar Hınçaklar ve Ramgavarlar daha çok muhalefetle birlikte hareket ettiler.¹

Padişah V. Mehmed, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya hitaplı 12 Ocak 1910 tarihli hatt-ı hümayununda kabinesinin üyelerini seçmesini, devlet işlerini şeriat ve anayasa ilkelerine göre yürütmesini emrettikten sonra çeşitli halk toplulukları arasında iyi geçim sağlamasını, memleketin ilerlemesini ve halkın refahını sağlayacak yeni kanunlar çıkarmasını öğütlemekte idi. Bu tavsiyelerde öne çıkan konu ülkede etnik unsurlar arasında adaletin sağlanması ve huzur vurgusuydu. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi döneminde asayiş sağlamak için çeşitli tedbirler alma yoluna gidildi. Söz konusu tedbirler içerisinde en fazla üzerinde durulan şey Harbiye Nezareti'nin denetlenmesi meselesiydi. Maliye Nazırı Cavit Bey Harbiye Nezareti'nin harcamalarının denetlenmesi gerektiği üzerinde ısrarla duruyor, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ise buna müsaade etmiyordu. Harbiye Nezareti ile Maliye Nezareti arasındaki uzlaşmazlığın yarattığı gerilim 1911 Ağustosunda en üst seviyeye tırmanmıştı. Bu gerilim ülkede asayiş ile ilgili bir problemi ortaya çıkarıyordu, zira yerel

¹ Cemiyet ile Ermenilerin ilişkileri hakkında bakınız Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul 2005; Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, 2011.

anlamda ordu-siyaset çatışmasının temelinde var olan gerilim İstanbul'dan başlıyordu.

1911 yılı Mayıs ve Haziran aylarında Arnavutluk isyanının genişlemesi, Miralay Sadık Bey'in orduda ve siyasette yeni yapılanmaya giderek muhalefeti güçlendirmesi, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne nota veren İtalya'nın Trablusgarp'ın kendilerine bırakılmasını istemesi İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasına sebep oldu. İttihat ve Terakki'ye muhalif bütün grupları bir çatı altında birleştirmeyi amaç edinen Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kurulduğu bir sırada Gazi Ahmed Muhtar Paşa sadrazam olarak atandı. Hükümetin kurulduğu günlerde Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlarda ittifaklar zinciri oluşuyordu. Fransa ve İngiltere Balkanlar'daki ittifakları Rusya aracılığıyla öğrenirken Almanya ve Avusturya-Macaristan istihbarat faaliyetleri ile antlaşmalardan haberdar olmuştu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin Balkanlar'daki ittifakların muhtevasından haberi yoktu. Bu ortamda göreve gelen hükümetin ilk icraatı üç yıllık askerlik süreleri dolmuş olan 100.000 kadar askerinin terhis edilmesi olmuştu. 15 Eylül 1912'de Sofya Ateşemiliterliğinden hükümete gönderilen bir telgrafta, Bulgarların Osmanlı Devleti ile bir savaşa niyetli oldukları ve bu yönde çalışmalar yaptıkları bilgisi ulaştırıldı. Bu şartlar altında başlayan Balkan Savaşları Osmanlı Hükümeti'nin yenilgi ile sonuçlanacaktı.

Balkan savaşının yenilgiyle sonuçlanması üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi çekildi ve yerine Kamil Paşa kabinesi kuruldu. Üç ay sonra Talat ve Enver Beylerin düzenledikleri "Babiali Baskını" sonucu Kamil Paşa istifa ettirildi (23 Ocak 1913). Yerine Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu, kurulan yeni kabinede, büyük çoğunluk İttihatçı idi. 11 Haziran'da Sadrazamın bir suikast sonucu ölümü üzerine kurulan Sait Halim Paşa kabinesi ise İttihat ve Terakki'nin kesin iktidarı demek oluyordu. Bu iktidar 1918 sonuna kadar ülkeyi yönetecekti.²

Osmanlı Devleti'nin hiçte iç açıcı olmayan bu gelişmeleri yaşadığı sırada Avrupa siyasetinde de köklü değişiklikler yaşanıyordu. 1910'lu yılların başında Avrupalı devletler iki bloğa ayrılmış bulunuyordu. 1894'de Fransa ile Rusya arasında yapılan ittifak, 1904 İngiltere-Fransa ittifakı ve 1907'de İngiltere'nin Rusya ile anlaşması Üçlü İtilafın meydana gelmesini sağlamış, buna karşı Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya aralarında Üçlü İttifak kurul-

² Bu dönemin hükümetleri ve siyasi gelişmelerle ilgili olarak bakınız. Feroz Ahmad, *İttihat-Terakki 1908-1914*, İstanbul, 1995; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, 2000; Ali Birci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası-II. Meşrutiyet Devri'nde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul, 1990; Bayram Kodaman "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)" *Türkler Ansiklopedisi*, c. XXIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 165-192.

muştı. Bu ittifaklar sebebiyle büyük devletlerin doğu politikalarında derin değişiklikler bekleniyordu. Bu politikaların temelinde Osmanlı Devleti içerisindeki karışıklıklar ve hükümetlerin bu konudaki yetersizlikleri geliyordu. Başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya'nın doğu politikalarında artık Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi esas hareket noktası olarak görülüyordu. Bosna-Hersek'in Avusturya Macaristan tarafından işgali, Arnavutluk isyanlarının Avrupa'ya etkileri ve nihayet bu girişimlere karşı Osmanlı Hükümeti'nin gerekli tedbirleri alamaması Doğu Anadolu üzerinde Rusya'nın ve Ermenilerin yeni politikalar uygulamaları sonucunu doğurdu.³

Rusya Uzak Doğu'da genişleme siyaseti uyguluyor, 1905 Japon Savaşı'nda aldığı yenilgiden sonra Balkanlarda Slavları birleştirmeye, Kafkaslarda Ermenileri Ruslaştırmaya gayret ediyordu. Bütün bu olaylar 1878 yılından beri devam eden Balkan krizinin ve Doğu Sorununun Avrupa açısından çözüm zamanının gelmiş olduğunu gösteriyordu. 1910 yılından itibaren uluslararası alanda Doğu Anadolu için de bazı girişimler olmuş ve bu konuda Rusya ön plana çıkmıştı. Zira Berlin Anlaşması'nda yarım kalan meselelerden birisi de Ermeniler lehine Doğu Anadolu'da reform yapmak maddesi idi. Rusya artık Balkan meselesini çözdüğünü düşünüp İngiltere ve Fransa'yı da müttefik olarak yanına çekerek Ermeni sorununu çözmek istiyordu. Bunun için uluslararası kamuoyunun ikna edilmesi gerekiyordu ki siyasi ortam bunun için çok elverişliydi. Bu hareket tarzı Doğu Anadolu'da asayişsizliğin ve Ermenilerin katledildiğinin dünyaya duyurulması idi. 1890 yılından beri Avrupa kamuoyu Ermeniler lehine yazılanlardan dolayı bu duruma zaten hazırды. Ermenilerle ilgili siyasi gelişmelerde 1908-1911 yılları arasında kısmi bir sessizlik olsa da 1911 yılından itibaren Avrupa kamuoyunun eski halini aldığı görüldü. Bu yönüde Rusya'ya yakın Osmanlı topraklarındaki gelişmeler önemli bir etkiye sahipti.

1910 yılından itibaren Rusların sınır ötesindeki hazırlıklarına ve askeri faaliyetlerine yoğunluk verdikleri gibi Osmanlı vilayetlerinde unsurlar arasında karışıklık çıkarmağa ve askerlik açısından bir takım tetkiklerde bulunmağa çalıştıkları her çeşit durumdan anlaşılmaktaydı.⁴ Rusya'nın Erzurum başkon-

³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* (1914-1995) İstanbul, 2011, ss. 55-85.

⁴ Kars Başşehbenderi tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda: "Bu cümleden olarak yirmi, yirmi beş gün kadar mukaddem Anadolu Vilâyet-i Osmaniyyesi'nde geşt ü güzâr ile güya tedkikât-ı fenniyede bulunmak üzere profesör nâmı altında üç Rus'un Bayezid'e gitmiş oldukları istihbâr kılınmış olduğu gibi zaten Erzurum ve Van ve Bitlis ve Bayezid'deki Rus konsoloshâneleri maiyyetlerinde yalnız memleketlerimizde anâsır-ı Osmaniyye arasına tohum-ı fesad ekmek vazifesiyle muvazzaf bir takım eşhas-ı mel'ûne ve müfside istihdam etmekte ve bu hususda birçok fedakârlıkda bulunmakta oldukları da daima işitilmektedir." (BOA. DH.

solosunun bazı Ermeni köylülerini Osmanlı vatandaşlığından çıkararak Rusya vatandaşlığına geçmeleri konusunda teşvik ettiği, Bitlis vilayetindeki Rusya konsolosunun vatandaşlık talebinde bulunan Ermenileri kaydedip hane başına para verdiği, ayrıca bu Ermenileri Fransız ve İngiliz konsoloslarına da müracaat ettirerek zulüm gördüklerini beyan etmelerini istedikleri Erzurum ve Bitlis Valilerinin müracaatlarından anlaşılmıştı. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından Rusya'ya iletilmişse de Rusya bu iddiaları reddetmişti.⁵ Bu sırada doğu vilayetlerinde şikâyetlere sebep olan, asayiş bozan Ermeni faaliyetlerini Rusya'nın desteklediği konusunda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'nin hazırladığı rapor çok dikkat çekicidir. Raporla; Fransa ve Rusya'nın Küçük Asya'dan pay koparabilmek için kendi menfaatlerinin peşinde olduklarından, Rusya'nın son zamanlarda Ermenistan'da artık doğrudan ve sistematik bir şekilde hareket ettiğinden, Ermeni Patriği'nin, Ermeni vilayetlerine dair Ruslara haftalık rapor gönderdiğinden, çıkan olayların planlı hazırlanmış olabileceğinden bahsedilmiştir.⁶

Bütün bu sebeplerden dolayı, 1910-1913 yılları arasında Doğu Anadolu'da yaşanan olaylar İstanbul'u, Avrupa hükümetlerini ve dünya kamuoyunu meşgul etmiş, iddialar Osmanlı Devleti karşıtı güçler tarafından her ortamda ifade edilirken cevaplar pek dile getirilmemiştir. Oysa bölge valilerinin hazırladıkları raporlara göre yaşananlar propaganda haberlerinde bahsedilenlerden daha farklıdır ve oldukça abartılmıştır. Tabii olarak bu propagandaya alet edilen asayiş sorunu Osmanlı Devleti'nin gündemindeki en önemli konulardan-
dır.

II. Meşrutiyetin İlanından Sonra Asayiş Sorunu

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilanı, Türk siyasi tarihi açısından dönüm noktalarından birisidir. Ancak dönemin Osmanlı Devleti için çok önemli problemleri içerisine aldığı da bir gerçektir. Jandarma sayısı yetersiz, mahkemelerinde yargılama güçlükleri çekilen, iktisadi yönden sıkıntılı bir ülke için özgürlüklerin artırılması ve siyasi suçlular için afların çıkarılması, problemleri çözmek yerine durumun daha da kötüleşmesine sebep olmuştur. Bu karışıklıklar içerisinde bulunan bir ülkenin savaşlar silsilesine girecek olması da ayrıca önemli bir konudur. Savaşlar sırasındaki asker firarları, jandarma ve polis eksikliği asayiş ve eşkıyalık hareketlerini daha da artırmıştır. Sadece asa-

SYS, 23/16)

⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, III (1907-1921), Ankara, 2006, s. 70.

⁶ Erdem Karaca, "Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)", *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, c.3, sayı:6, Yaz 2010, s. 19.

yişsizlik ve eşkıyalık değil hizipçilik de bu dönemde Osmanlı ülkesini kaosa sürükleyen etkenlerden olmuştur.

Başkente yakın bölgelerde; Bursa, Bolu, İzmit, Adapazarı ve Yalova'da asayiş açısından esas problem jandarma eksikliğinden ve mevcut jandarmaların da bu şehirlerde çok uzun zamandan beri görevlerini sürdürmelerinden kaynaklanıyordu. Jandarma görevlileri buldukları yerlerde mal ve mülk elde etmişler, bölge insanına zarar vermeye başlamışlardı. Hemen hemen bütün şehirlerde de mahkeme binası ve hâkim sıkıntısı çekiliyordu. Adaletin gecikmesi ülkedeki asayişsizliğin önemli sebeplerindendi.⁷İstanbul'un yanı başında asayiş problemleri yaşanırken Doğu Anadolu'da durum daha da karmaşıktı. Bir taraftan aşiretler, bir taraftan Ermeniler meşrutî idareden birçok yeni reform bekliyordu. II. Abdülhamit döneminde Aşiret Mektepleri ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları teşkiliyle Doğu Anadolu'da asayiş nispeten sağlanmıştı. 1909 yılından sonra iktidarı büyük ölçüde eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hamidiye Süvari Alaylarını tasfiye yoluna gidince, aşiret reisleri küstürülmüş oldu. Bölgede asayişin ancak güçlü jandarma kuvvetine sahip olmakla mümkün olabileceğini anlayan Osmanlı hükûmeti jandarma teşkilatını günün şartlarına göre düzenleyerek bu bölgelerde görevlendirme yoluna gitti. Ayrıca jandarma ile ilgili talimatlar yeniden düzenlendi, buna göre müfettişlik teşkilatı faaliyete geçirildi.⁸Bütün bu kararlar ve meşrutîyetin ilânından sonra çetecilik faaliyetlerini yasadışı olarak tanımlayan düzenlemeler kanun dışı hareketlerin azaltılmasına yardımcı olmadı. Çetecilik faaliyetlerinin genişlemesi üzerine sıkıyönetim uygulamalarına gidilerek "İdare-i Örfiye Kararnamesine" ek kararname çıkarıldı. Nitekim kararnameye ilk ek 3 Temmuz 1909 tarihli kanunla yapıldı. Bu kararnamenin dördüncü maddesi, devletin dahili ve harici emniyetini ihlal edecek bütün suç ve cinayetlerin asıl faileri ile medhaldar olanların sıfat ve haysiyetlerine bakılmaksızın istisnasız Divan-ı Harp huzurunda muhakemesini öngörüüyordu.⁹ Alınan kararlar sorunu çözmek adına isabetli kararlar olmakla beraber bunların ülkenin tamamında uygulanması için güce ve iktidara ihtiyaç vardı. Meşrutîyetin ilk yıllarında bu gücün merkezden uzaklaştıkça azaldığı görülüüyordu.

⁷ Haluk Selvi, "II. Meşrutîyetin Başlarında Kuzeybatı Anadolu'da Asayiş", *İlkadım Belediyesi II. Uluslararası İlkadım Sempozyumu*, (19-22 Mayıs Samsun, 2008), Samsun, 2009.

⁸ Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara, 2006, s. 15-16.

⁹ Osman Köksal, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, Sayı: 12, 2001, ss.157-171.

Siyasi, iktisadi ve askeri yönden karışıklık içerisinde bulunan Doğu Anadolu için meşrutiyet idaresinin ıslahat hedeflerinden en önemlisi, nüfuzlu ailelerin ve zorba ağaların halk üzerindeki nüfuzunu tesirsiz bırakarak halkın meşrutî idareyi tek otorite olarak tanımmasını sağlamaktı. Bölgede Ermenilerin şikâyetlerini dile getirebileceği kurumları mevcuttu, vilayetlerde yer alan dini temsilcilikler yani Murahhashaneler ve merkezde patrikhane onların sorunlarıyla yakından ilgileniyordu. Şikâyetlerini bu kurumlar vasıtasıyla gerek hükümete gerekse hamileri olan yabancı devletlere duyurabiliyorlardı. Ermeniler üzerinde yabancı devletlerin doğrudan hamiliği ve bu sayede müdahalelerinin önünü kesebilmek için meşrutî hükümet Kürt ahaliden daha çok Ermenilerin sorunlarına öncelik tanımak zorunda kaldı. Ancak Kürtler için böyle bir şikâyet makamı ancak hükümet olabilirdi. 1911 yılına gelindiğinde halkın meşrutiyeti idareden beklentilerinin cevaplanmadığı görülmüyordu. Ermenilere ait olduğu iddia edilen araziler meselesi halledilememiş, eğitime gereken yatırımlar yapılamamış, Ermeni örgütlerinin bölgedeki faaliyetleri engellenememişti. Bütün bunlar İttihat ve Terakki hükümetine güvensizliği daha da artırdı. Bu güvensizliğe Rusya'nın günden güne artan faaliyetleri de eklenince halk mahalli nüfuz odaklarına yönelmeye başladı; Ermeni Murahhaslar, konsoloslar ve ağalar. Bu şartlar altında sorunlar çözülemediği gibi artarak devam etti.¹⁰

İttihat ve Terakki hükümetlerinin Ermenilere yaklaşımı ve bu yaklaşımın Doğu illerindeki algılanışı bölgede çok uzun zamandan beri faaliyet gösteren çetelerin daha rahat hareket etmelerine sebep oldu. Bazı Kürt aşiretleri ellerindeki malların ve itibarlarının kaybindan dolayı 1910 yılından itibaren harekete geçerek İttihat ve Terakki ve meşrutiyet aleyhinde faaliyetlere başladı. Bunlardan biri meşhur Bedirhanlı sülalesine mensup Eyüphan'ın oğlu Said'ti. Said, Rus elçisinin yardımıyla Rusya'ya kaçmış, Rusların direktifleriyle Güney Azerbaycan'ın Kürtlerle meskûn bölgelerinde faaliyetlere başlamıştı.¹¹ Yine aynı aşiretten Abdürrezzak, Şemdinanlı Seyyid Taha, İran'a bağlı olan Simko ve diğer çeteler daha çok sınır ötesi çalışıyorlar, Osmanlı topraklarına baskınlar yapıyorlardı.¹² Bu çetelerin baskıları ve hükümetin kayıtsızlığı

¹⁰ İttihat ve Terakki Fırkasının Doğu Anadolu politikaları ile ilgili olarak bakınız Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu Politikası 1908-1918*, Ankara, 2005.

¹¹ Fatih Ünal, *II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri*, Ermeni Araştırmaları, Sayı 20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006, s. 95 v.d.

¹² Bu Kürt aşiretlerinin faaliyetleri ile ilgili olarak bakınız Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, C. V, sayı: 17, Bahar 2008, ss. 141-150.

karşısında nasıl davranılacağı ile ilgili olarak Ermeniler arasında çok farklı görüşler vardı. Ermeni terör örgütleri meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamından yararlanarak bütün Doğu Anadolu şehirlerinde rahatlıkla teşkilatlanıp silahlandılar. Bölgede yeni şubeler açarak, yerel kongreler ve konferanslar düzenleyerek taraftar bulmaya çalıştılar. Meşrutiyetin başında bu örgütlerin Osmanlı Devleti içinde reformları gerçekleştirmek gayesinde oldukları görüldü, ancak Osmanlı hükümetlerinin bu reformları gerçekleştirememeleri ve savaşlar nedeniyle asayişin bozulması onları yeni arayışlar içine itti. Ermeniler bir taraftan Batı ülkelerinin dikkatini reformlar konusuna çekerken bir taraftan da Rusya'nın yakında geleceğine ve Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceğine inanıyorlardı. Özellikle komite mensupları işgali hızlandırmak için müdahaleye zemin oluşturacak olaylar tertipleme peşindeydi. Bu yüzden Ermeni komiteleri Kürt ahaliyi üzerlerine çekebilmek için olanca imkânlarıyla çalışıyorlardı. Sultan Abdülhamit döneminde yaşanan olayların başlangıç sürecine dönülmek üzereydi.¹³

Rusya'nın Bitlis konsolosu İstanbul büyükelçisine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarihli raporunda, Müslümanlar arasında huzursuzluğun giderek artmakta olduğundan, Ermenilerin ise Rusya'nın bölgeyi işgal ettikten sonra Müslümanların çekileceğini ve onlardan kalan mal ve mülkün paylaşımını planlamakla meşgul olduklarından bahsediyordu. Ermenilerin bu faaliyetlerinde Taşnak Cemiyetinin büyük rolü oldu. Bu cemiyet Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya ve Ermeniler için meşrutiyete tepkilerin yoğunlaştığı yerlerden biri olan Bitlis ve civarında meydana gelebilecek bir olayı bahane ederek Rusya'nın müdahalesini ve memleketin Rus kuvvetleri tarafından işgalini sağlamaya gayret ediyordu. Hınçak ve Sahmanas Taragan Ermeni örgütleri de Bitlis'te isyan hazırlığını yoğunlaştırdı. Hınçaklar Köstence'deki kongrelerinde açıktan açığa Türk düşmanlığına sarıldılar.¹⁴ Ermeni çeteleri silahlı fedai çeteleri oluşturarak Kürtlere karşı küçük çaplı saldırılar düzenlemeye başladılar. Örgütler Ermeni ahaliyi uyruk değiştirmeye zorluyordu. Komitelerin tertibiyle Ermeni köylüleri tarafından Kürt zulmüne maruz kaldıkları gerekçesiyle yüzlerce mühür ve imza ile tabiiyet değiştirmek için Bitlis Rus konsolosluğuna müracaatlar oldu.¹⁵ Osmanlı Hükümeti bu

¹³ Doğu Anadolu'da 1890'larda ilk Ermeni olaylarının nasıl başladığı ilgili ilginç bir örnek için bakınız Bir Ermeni Komitecinin İtirafı: Mihran Damadyan, Yayına Hazırlayan: Haluk Selvi, İstanbul, 2010.

¹⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s. 580.

¹⁵ *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, Yayına Hazırlayan: Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 60-62.

müracaatların kendisine dönüşünün ağırlığı altında kaldı. Verdiği cevaplar ve asayiş sağlamaya çalıştığı tedbirler Rusya'yı ve Avrupa devletlerini artık ilgilendirmiyordu.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Harbi'nde aldığı mağlubiyet üzerine, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi De Giers, 9 Aralık 1912'de hükümetine gönderdiği bir raporda, şimdilik Doğu Anadolu'da Ermenilerle ilgili ıslahat yapılmasını sağlamaya çalışılmasını, fakat ıslahatın başarısız kalması halinde, Rus ordusunun adı geçen bölgeyi işgale hazır bulundurulmasını teklif etmişti.¹⁶ Rusya bu amacına ulaşabilmek için Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu'daki olaylarla yakından ilgilenmeye başladı. Bu ilginin odağında Doğu Anadolu şehirlerinde Ermenilere yapıldığı iddia edilen baskı ve öldürme olayları vardı. Rusya böylece Doğu Anadolu'daki olayları öne sürerek reformların gerçekleştirilmesini sağlayacaktı. Bu yöndeki ilk girişim, Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiştir. Dönemin Ermeni cemaati liderlerinden Patrik Zaven Efendi, 29 Nisan 1911'de Babıali'ye Ermenilerin istekleri doğrultusunda hazırlanmış bir muhtıra sunmuştur. Bu sırada Taşnak Partisi yöneticilerinden Dr. Zavriev ise, Rus Elçisi Giers'i ziyaret ederek Ermeni ıslahatı konusunda Rusya'nın desteğini almak amacıyla bir takım diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁷ Böylece Doğu Anadolu'da 1910 yılından itibaren başlayan ve giderek artan asayiş olayları ve bunlarla ilgili yayınlanan haberler hedefine ulaşmaya başlıyordu.

Doğu Anadolu Olayları ile İlgili İddialar ve Bölgeden Gelen Cevaplar

Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk problemleri ile uğraştığı bir sırada, hükümete müracaat eden İstanbul Ermeni Patrikhanesi; derebeylerinin kaldırılmasını, arazi meselesinin hallini, memurların düzene sokulmasını, asayiş ve güvenin sağlanması için Anadolu'ya yeterli askeri birliklerin gönderilmesini talep etti.¹⁸ Bu isteklerinin haklılığını göstermek ve büyük devletlerin müdahalesini sağlamak isteyen patrikhane 11 Ağustos 1911 tarihinde Sadarete verdiği bir takrir ile Doğu Anadolu'da Ermeniler aleyhine yapılan cinayetleri ve zorbalıkları şikâyet edip buna bir çare bulunmasını istedi. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti zamanında meydana geldiği iddia edilen bu olaylara Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından bir cevap olmak üzere hazırlıklar yapıldı, ilgili vila-

¹⁶ Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *The American Historical Review*, Vol. 53, No. 3 (Apr., 1948), s. 495; Ercüment Kuran, *Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)*, Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi, Sayı 5, 1994, s. 228.

¹⁷ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası* s. 152 ve 291.

¹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II, kısım I, Ankara, 1991, s. 50

yetlere patrikhanenin iddiaları gönderilip cevaplar istendi. Dahiliye Nezareti Patrikhanenin yüzden fazla maddede sıralanan iddialarına cevap olmak üzere bir tablo hazırlayarak ilgili valiliklerden gelen raporları hem Patrikhaneye hem de Rusya Sefaretine gönderdi. Patrikhanenin iddialarına göre, 1908-1911 yılları arasında Van, Mamuretülaziz, Bitlis, Halep, Sivas, Erzurum, Diyarbakır ve Adana vilayetleri dahilinde Ermenilere karşı şu cinayetler işlenmiştir¹⁹:

Van Vilayetinde Ermenilerden 12 kişi katledilmiş, 2 kişi yaralanmış ve 1 ev yakılmıştır. Van Şitak'ta 1 kişi katledilmiş, 5 gasp olayı yaşanmıştır. Muş mülhakatında 28 kişi katledilmiş, 5 kişi yaralanmıştır, Ermenilere ait mallar gasp edilmiştir. Bulanık'ta 3 kişi katledilmiş, 11 Ermeni yaralanmıştır. Çemişkezek'te 1 Ermeni kadına tecavüz edilmiştir. Malazgirt'te 1 kişi katledilmiş, 1 kişi yaralanmış ve Ermenilere ait eşyalar gasp edilmiştir. Siirt Pervari'de 8 kişi katledilmiş ve Ermenilerin malları gasp edilmiştir. Siirt'te 1 kişi katledilmiş, köylerin bazılarında kilise malları gasp edilerek kiliselerin bazıları kapatılmıştır, 1 kadına tecavüz edilmiştir. Bitlis'in Hizan Kazasında, 4 kişi katledilmiş, bir köye ait manastırın malları gasp edilmiştir. Bitlis merkez köylerinde 1 kişi katledilmiştir. Sivas'ta 2 kişi, Zara'da 2 kişi katledilmiştir. Erzurum Kemah'ta Ermenilere ait hayvanlar gasp edilmiştir. Garzan'da Ermeni mektebi yakılmıştır. Palu'da 2 Ermeni katledilmiştir. Sasun'da 6 kişi katledilmiş, Ermenilerden bazılarının hayvanları gasp edilmiştir. Mamuretülaziz'de 1 kişi katledilmiş, 1 kız kaçırılmıştır. Diyarbakır'da tabur ağası çetelerle Ermeni mallarını gasp etmektedir. Burada 1 kadın kaçırılmıştır. Silvan'da 3 Ermeni öldürülmüştür. Farsin kasabasındaki kilise yakılmıştır. Tokat'ta 1 Ermeni katledilmiştir. Adana'da ve Karahisar-ı Sahip'te 2 kız kaçırılmıştır. Kürtlerin de mahsullerine zarar verilmiş, hayvanları gasp edilmiştir.²⁰

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Patrikhanenin iddialarına göre, yoğunluğu 1910-1911 yıllarında olmak üzere bölgede yaklaşık 90 kişi çeteler tarafından öldürülmüş, yine bir o kadar da yaralanmıştır. Birçok ev yakılmış, hayvanlar gasp edilmiştir. Ayrıca askerlik şubelerinde Ermenilere kanuna aykırı bir şekilde kötü davranılmaktadır. Bahsedilen vilayetlerdeki cinayetleri Mutki Aşireti reisi Hacı Musa ve kardeşi Kasım, Genco, Said, Mir Muhi ve Simko işlemektedir. Hükümet bunlara karşı herhangi bir tedbir almadığı gibi birçok yerel yönetici suçluları serbest bırakmaktadır.

Patrikhanenin bu iddialarına karşı vilayetlerden gelen cevaplara göre, olayların bir kısmı hiç yaşanmamıştır, bahsedilen köylerden bazıları uydurmadır. Suçluların yüzde sekseni yakalanmıştır ve mahkemeleri gerçekleştirilmiştir,

¹⁹ İddialar ve cevaplarla ilgili teferruatlı tablo Ek'te verilmiştir.

²⁰ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 25-32.

suçlulardan yüzde otuzu Ermeni'dir. Olaylar milli ve dini bir kinden değil adi asayiş olaylarından ibarettir. Doğuda Müslümanların yaşadığı asayiş sorununu Ermeniler de yaşamaktadır. Hacı Musa Bey hükümete müracaat ederek meşrutiyete bağlı kalacağını bildirip hiçbir olay çıkarmayacağını vaat etmiştir, bu yüzden Muş'ta ikametine müsaade edilmiştir.²¹ Simko, Mir Muhi ve Said çeteleri firarda olup takipleri devam etmektedir. Ancak bunlar sık sık İran'a ve Rusya'ya geçtiklerinden ve bu devlet tarafından desteklendiklerinden yakalanmalarında zorluklar çekilmektedir.²² Bitlis ve çevresinde bazı Kürt aşiretlerinin toplanarak Ermenileri tehdit ettikleri ve bu konuda bazı kararlar aldıkları hakkında şikâyetler yalandır. Bulanık'ta Koruyan ve Muş'ta Sarıgöze namlarıyla köy yoktur. Malazgirt'te Sarıgez namıyla bir mezra ve Muryan namıyla bir köy vardır. Bu yüzden yapılan ihbarlara ihtiyatla yaklaşmak lazımdır. Bulanık ve Malazgirt taraflarında bulunan Hamidiye Alayları subaylarından bazıları eskiden olduğu gibi askeri elbise giymek istemektedirler.²³

Hükümet, vilayetlerden gelen bu raporlardan sonra, Rusya'nın İstanbul Sefirine de sunulan bu tür şikâyet dosyalarının propaganda amacına yönelik olduğunu düşünmeye başladı. Çünkü doğuda asayiş sağlamak için meşrutiyetin ilanından beri gayret sarf edilmekte olup henüz sosyal problemler tam anlamıyla çözülememişti. Bu tür şikâyetlerin artması ve Arnavutluk'taki çetelerle başa çıkılamaması üzerine hükümet bütün ülke genelinde çeteciliğin şiddetle cezalandırılacağı ile ilgili yeni bir kararname kabul etti. Bu kararname bir taraftan da çetelerin silahlarını teslim etmelerine ve aflarına yönelikti. Ancak Arnavutlar ellerindeki silahları, Bulgarlar ve Sırların kendilerinin silahsız kalmasından faydalanarak saldıracakları düşüncesiyle teslim etmeye

²¹ 1912-1913 yılında Ermenilerin doğu Anadolu'da en çok şikâyette buldukları kişilerden birisi, Meşrutiyetin ilanı ile birlikte sürgünde olduğu Mekke'den Bitlis'e dönen Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey ve adamlarıydı. 1886 yılında Bitlis'te ABD misyoneri George Knapp'a yaptığı kötü muameleden dolayı uluslararası bir krize sebep olarak sürülen Musa Bey bu dönemde de Ermeni patrikhanesinin şikâyetlerine sebep olmuştur. Bölgede Ermenilere yapılan hemen hemen her kötülüğün arkasında Musa Bey ve adamları aranmıştır. Osmanlı hükümetine ve meşrutiyet yönetimine sadakatini defalarca dile getiren Hacı Musa Bey, Bitlis Valiliği ve Dahiliye Nezareti tarafından başka bir şehirde ikamet etmeye davet edilmişse de o bunu kabul etmeyerek bölgedeki Ermeni çeteleri ile mücadeleye devam etmiştir. Hükümet 1913 yılı Temmuz ayında Musa Bey'den asayişsizliğe sebep olmayacağına dair bir teminat alarak onu bu bölgede bırakmıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti Musa Bey ve adamlarını Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da Rusya'ya karşı gönüllü birlikler halinde savunma amaçlı kullanacaktır. (BOA. DH. H. 16/3).

²² BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 35-40.

²³ 15 Nisan 1911, BOA. DH. SYS. 71-1/1.

yanaşmadılar.²⁴ Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Ermeni ve Kürt çeteleri de birbirlerine karşı duydukları endişeden dolayı silahlarını teslim etmeye yanaşmıyorlardı. Bütün çabalarına rağmen asayiş olaylarını çözemeyen İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti Trablusgarp Savaşı nedeniyle 29 Eylül 1911'de istifa etmek zorunda kaldı. Bu dönemin en önemli sorunu bütçe meselesi olarak ortaya çıkıyordu ki Doğu Anadolu ıslahatı için gerekli olan asayişin sağlanmasında en önemli mesele jandarma ve adliye memurlarının eksikliğiydi. Maddi imkânsızlıkla yeni jandarma ve memur kaydını imkânsız kılıyordu. Görev başındakilerin çoğu aylarca maaş alamıyorlardı.

Yeni kurulan Sait Paşa Hükümeti'nde, Hacı Adil Bey Dahiliye Nazırı, Talat Bey Posta ve Telgraf Nazırı, Cavit Bey Nafia Nazırı, Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırı olarak görev yapıyordu. Önceki hükümetten farklı bir siyasi yapıya sahip olmayan bu hükümet zamanında da, Doğu Anadolu ile ilgili şikâyetler Patrikhane ve Rusya Sefareti tarafından Osmanlı Hükümeti'ne iletilirdi. Bu şikâyetlerden en önemlisi Ermeni mebusları tarafından hazırlanarak hükümete sunulan 9 Aralık 1911 tarihli muhtıradır. İstanbul Mebusu Hallaçyan, Kozan Mebusu Hamparsum, Muş Mebusu Kigam, Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan, Van Mebusu Papaysan, Erzurum Mebusu Varnakis, İstanbul Mebusu Zohrab, Erzurum Mebusu Pastırmacıyan, Tekfurdağı Mebusu Agob Boyacıyan, Halep Mebusu Artin tarafından müştereken ve İstanbul Mebusu Zohrab Efendi tarafından münferiden verilen iki muhtıra Meclis-i Vükelada görüşülmüştür. Meclis-i Vükela, birinci muhtırada belirtilen maddelerden bir ikisinin dışında diğerlerini kabul etmiş, özel bir komisyonun bu muhtıraları inceleyerek alınması gereken tedbirlerin bildirilmesini emretmiştir. 6 Haziran 1912 tarihinde toplanan özel komisyon aşağıdaki kararlar almıştır:

1- Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerine görevini hakkıyla yerine getiren güçlü valilerin bir an önce atanıp gönderilmesi gerektiği ve söz konusu vilayetlere uygun kişilerin seçilmesi Dahiliye Nezareti'ne ait olduğundan gereğinin yapılmasının adı geçen nezarete havalesi. 2- Daha önceki Bağdat Valisi Nâzım Paşa ile şu andaki vali Cemal Bey'e verilen özel yetkinin Van, Erzurum, Mamuretülaziz ve Bitlis valilerine de verilmesi, memurların görevinin sona erdirilmesi ile ilgili yetkinin (irade ile atanmış memurlar hariç olmak ve adaleti sağlamakla görevli mahkemelerde görevli irade ile atanmamış memurların sadece karışıklığı önlemek amacıyla görevlerine son verilme sebepleri ispatlanmış olarak Adliye Nezareti'ne bildirilmek şartıyla) verilmesi, valilerin şikâyeti üzerine şikâyet edilen memurlar hakkında ilgili nezaret tarafından hızlı bir şekilde inceleme yapılması ve valilerin görevlerini sona erdirme

²⁴ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.V, Ankara, 1990, s. 136-137.

yetkisine sahip olmadıkları memurlara işin doğruluğu açısından merkezden görevlerinin sona erdirildiğine dair emir gelinceye kadar işten el çektiler için valilere yetki verilmesi kararlaştırılmıştır. 3- Meşrutiyetin ilânından sonra yaralama ve öldürme gibi çeşitli suçları işleyenlerin sıkı bir şekilde takip edilerek ne şekilde olursa olsun yakalanmaları için söz konusu vilayetlerin kesin olarak uyarılması, gerek tutuklu olanlar gerekse bundan sonra takip edilecekler ile ilgili kanun hükmünün bir an önce yerine getirilmesi kabul edilmiştir. 4- Nahiye müdürlüğü ve kalem kâtipliği gibi görevlere maaşının azlığından dolayı dışarıdan talep olmayacağından, ister istemez bu gibi görevlerde yerli olanların istihdamı, mahkeme üyeliklerine ise yerlilerden kimse tayin edilmeyerek bu üyeliklerin maaşlarının artırılması ve taraf tutup zorbalık yaptığı görülen görevlilerin hemen değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. 5- Çetelerin ve eşkiya başlarının yakalanması için mükâfat verilmesi ve bunun için bütçeden pay ayrılması gereklidir. 6- Zohrap Efendi'nin teklifinde yer alan vilayetlerden bir ikisine Ermeni vali atanması şimdilik uygun görülmemiştir. Bahsedilen vilayetlerde bir iki şimendifer hattının inşası ve arazi ve emlakın tahriri gibi hususlar umumi surette yapılacak ıslahat arasında düşünülecek konulardandır.²⁵

Meşrutî yönetimin esasında yer alan konuların tekrar bu şekilde Meclis-i Vükelanın gündemine gelmesi Doğu Anadolu reformlarının gecikmesi ile ilgili olarak görülebilir. Aslında hükümetler problemleri ve çözümlerini açıkça görmüşler ancak bunlara karşı tedbirler almayı, problemlerin çokluğundan ve önem sırasından dolayı gerçekleştirememişlerdir. Zira Ermeni mebuslarının muhtırası şu cümlelerle başlamaktaydı:

“...Sultan Hamit zamanında çok zulüm görmüş olan Vilayat-ı Şarkkiye Ermenileri, Kânûn-ı Esâsî'nin sonucu olmak üzere artık mahalli asayişe kavuşmayı, geçen zalim hükümetin zulümlerinden olan gasp olunan arazinin iadesini, devlet işlerinin vazifesini seven ve vatanperver memurlara verilmesini ve bu şekilde hukuk düzenine kavuşacaklarını ümit etmişlerdi. Üç seneyi geçen bir müddetten beri kurulan meşrutî idare, bahsedilen vilayetlerde hüküm süren asayişsizliğe ve kanunsuzluğa layığı veçhile çare olamamıştır. Bu vilâyetlerde, özellikle Van ve Bitlis vilayetlerinde, katiller, cebri ihtidalar ve çeşit çeşit şekavet icra olunmakta olduğu gibi suç işleyenler, ciddiyetsizlikle takip edildiklerinden veyahut katiyen takip edilmediklerinden eşkiya çetelerini teşkil eylemektedir...”²⁶

²⁵ BOA. BEO. 3997/299747.

²⁶ BOA. BEO. 3997/299747, lef. 5.

Hükümetin aldığı kararlar Ermeni mebuslarını tatmin etmemekle beraber onlar için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden başka bir parti ile hareket etme imkânı da görünmüyordu. Buna rağmen başta Hınçaklar olmak üzere artık Taşnaklar da yavaş yavaş İttihat ve Terakki ile yollarını ayırmaya başladılar. Bazı muhalif Ermeniler gazeteler aracılığı ile İttihat ve Terakki Fırkasına saldırmaya, doğu olaylarının onların tertipleri olduğunu iddia etmeye devam ettiler. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise basın yoluyla bu haberleri yalanlıyor ve muhaliflerin parti hakkında yeni oyunlarından birisi olarak yorumluyorlardı. Bu iddialar Birinci Dünya Savaşı sırasındaki soykırım iddialarının başlangıcı- nı oluşturması açısından ilginçtir.

Sait Paşa Hükümeti zamanında ortaya atılan diğer bir iddia da Doğu Anadolu'da meydana gelen olaylar sebebiyle Ermenilerin Osmanlı ülkesi dışına özellikle Amerika Birleşik Devletlerine göç ettikleri ile ilgili iddialardı. Patrikhanenin bu iddialarını 15 Haziran 1912'de Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Adana ve Halep vilâyetlerine gönderdiği bir yazı ile duyuran Dahiliye Nezareti, "Vilayet dahilinde sakin Ermeni unsuru hakkında son zamanlarda katl ve cerh gibi cinayetlerin çoğalmasından dolayı Ermenilerin Abdülhamit devrinde olduğu gibi Amerika'ya ve diğer yerlere kaçmaya mecbur olduklarından bahisle şikâyet ediliyor ve Ermeni mebusları tarafından bu konuda da durumun sorulmak üzere tahrir verilmesi de kaviyyen düşünülmüyor. Ermenilerin cinayetlerinin miktarı hakkındaki iddiaların ne derece mübalağalı olduğu nezaret ile vilâyetler arasındaki haberleşmelerden anlaşılmış ise de sorulduğunda ikna edici ve gerekli açıklamalarda bulunmak için bu cinayetler hakkında nezaretçe yeterli bilgi elde etmek gereklidir." deniyor 1912 yılının Mart ayı başından Mayıs ayı sonuna kadar üç ay içerisinde Ermeniler hakkında vilâyetlerde ne kadar katl ve yaralama olayı olduğu, bu cinayetlerin hangi kazada, hangi köyde olduğu, sebepleri, cinayetleri işleyenlerin yakalanıp yakalanmadığı ve bunlar hakkında ne gibi tedbirler alındığı sorulup bu suallere birer birer açık bir şekilde cevap verilmesi isteniyordu.²⁷İlgili valilikler zaten aylık olarak gönderdikleri asayiş raporlarını tekrar toplayarak Dahiliye Nezareti'ne bildirdiler.

Bitlis'ten bu talebe verilen Vali Ahmet Nedim imzalı, 27 Haziran tarihli cevapta yer alan olaylar hakkındaki bilgileri tablo halinde verebiliriz:

²⁷ BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 20.

Katl	28
Katle yeltenme	4
Yaralama	5
İşkence	1
Saldırı ve silah kullanma	5
Kız kaçırma	1
Yakma	4
Hırsızlık	6
Gasp	11
Rüşvet	2
Silah taşıma	2
Tecavüz	2
Toplam	71

Bu cinayet fillerinin üçü Bitlis, üçü Ahlat, yedisi Hizan, dördü Mutki, yirmi ikisi Siirt, yedisi Genç, yirmi altısı Muş dâhilinde meydana gelmiştir. Bu cinayetlerin failleri olan iki yüz on dört kişiden müslim ve gayr-i müslim doksan sekizi yakalanarak adliyeye teslim edilmiş ve diğerleri vilâyetin her tarafı dağlık ve taşlık olması ve zabıta kuvvetinin yetersiz olması dolayısıyla henüz yakalanmamıştır. Bu olaylardan zarar görenlerin kırk dördü müslim, yirmi yedisi gayr-i müslimdir.

Bitlis vilayeti dahilinde 1911 yılında 125'i katl olmak üzere aynı cinayetler 485'e ulaşmıştı. Valiye göre, 1912 senesinin üç ayında olan olayların dokuz ayda da meydana geleceği düşünülürse üç aydaki kayıtlı vukuata ilâvesi hâlinde toplam vukuatın yarısından daha aşağı bir sayıya indiği açıkça görülmektedir.

1904 senesine ait istatistiğine göre Bitlis Vilayetinde şu asayiş olayları yaşanmıştı:

Katl	545
Katle yeltenme	100
Yaralama	9
İşkence	12
Saldırı ve silah kullanma	5
Kız kaçırma	1
Yakma	4
Hırsızlık	279

Gasp	11
Yol kesme	123
Silah taşıma	2
Tecavüz	4
Canilere yataklık etme	1414
Toplam	2505

Bitlis Valisi 1904 yılının istatistiğini vererek meşrutiyet idaresinin asayişini sağlamak konusundaki başarısını göstermiş oluyordu. Yine ona göre, 1912 yılının ilk üç ayında amelelik ve ticaretle yabancı ülkelere gidenlerin elli ikisi müslim, yüz doksan ikisi gayr-i müslimdir, arada dikkat çekici bir fark yoktur, saldırı veya tecavüz yüzünden pasaportsuz olarak bir cemiyetle bir tarafa hicret hakkında vilâyete bir çeşit müracaat ve şikâyet olmamıştır. Göçler maişet temini maksadıyladır. Gidenleri kaçmak şeklinde göstermekteki maksat kasıtlıdır ve amaç doğuda asayişin olmadığını ispat etmek içindir.²⁸

Bitlis Valiliği olaylara sebep olan suçluların yakalanması için 1912 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında askeri kuvvet talebinde bulundu. Ancak merkezi Muş'ta bulunan IV. Ordu Komutanlığı bu taleplere verdiği cevapta, "Kolordunun bazı emirlerinin icrası için şimdilik bir neferin bile Muş'tan ayrılması mümkün değildir. Ahvâlin müsait bulunmasında icap eden askeri yardımın imkân dâhilinde yapılacağı maruzdur." diyordu.²⁹ Valilik Ekim ayında da Bitlis ve Siirt'te kuvvetlerin üç-dört yüz nefere indiğini bildirerek olayların önünün alınması için bu iki merkezde iki tabur ile iki bölük süvarinin yerleştirilmesini talep ediyor,³⁰ bu istekler de gerçekleştirilmeyordu. Bu durum ordu ile mülki idarenin bölgede ayrı ayrı ve birbirinden bağımsız olarak hareket ettiğini gösteriyordu. Erzurum, Van, Bitlis ve Mamuretülaziz'de meydana gelen olaylarda askeri makamlarla vilayetlerin devamlı olarak birbirlerini dirayetsizlikle suçladıkları ve askeri makamların valiliklerin isteklerini yerine getirmediği görülüyordu. İstanbul'daki ordu-siyaset çatışması doğuya bu şekilde sirayet etmişti.

Bitlis'ten sonra doğuda en çok asayiş olayının yaşandığı vilayet Van vilayeti idi. Van Valisi Hamdi Bey tarafından Dahiliye Nezaretî'nin taleplerine 20 Haziran 1912 tarihinde gönderilen cevapta, 25 Mart 1912'de merkez kazasına tabi Anavanik köyünde Ermeni Andon öldürülmüş suçlular yakalamıştır, 5 Nisan'da merkez sancağına tabi Adilcevaş kazasının Erin köyünde Ermeni

²⁸ BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 2.

²⁹ BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 4.

³⁰ BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 5.

Harvine Ermeni Salman ile katledilmiş suçlular yakalanmıştır, 4 Nisan'da Gevaş Kazası Reşadiye Nahiyesinde Ermeni milletinden Artin öldürülmüştür. Mart başından Mayıs sonuna kadar vilayet dahilinde Ermeni milletinden 12 katl ve 2 yaralanma olup faillerden dördü Ermeni'dir. İslamlardan 15 katl, 5 yaralı vardır. Cinayetler hırsızlık ve tartışma üzerinedir, herhangi bir milli nefretten kaynaklanmamaktadır. Katillerin yakalanması için her türlü vasıtaya tevessül edilse de arazinin genişliği ve ahalisinin halet-i ruhiyesi hasebiyle suçluların hepsinin derhal yakalanması mümkün olamamaktadır. Askeri kuvvetler vilayetin asayiş işlerine karşı kayıtsız davrandıklarından bu işin sorumluluğu yalnızca vilayete kalmaktadır. Daha önce yazıp destek istenmesine ve Harbiye'nin bu konuda kolorduyu uyarmasına rağmen henüz askeriyeden dağınık ve şeyyar olan kuvvetlerden bu konuda bir destek gelmemiştir.³¹ Van Valisi, sorunun halli için jandarma karakollarının inşasını ve bunlar arasında telefon hattının çekilmesini teklif etmiştir.³²

Adana Vilayeti dahilinde 1912 senesi Martı başından Mayıs sonuna kadar özellikle Ermenilere yönelik beş cinayet işlenmiştir. Vali Nedim Bey'in verdiği bilgiye göre; vilayet dahilinde asayiş eski devre göre çok iyidir. Adana vilayeti dahilinde Ermeniler aleyhine herhangi bir katl ve taarruz yoktur. Arz edilen suçlar adi olaylardan ibarettir.³³

Sivas Valisi Alâeddin Bey tarafından verilen raporda, Tenos'ta yayla münazaasından dolayı bir yaralama olup suçlular takiptedir, Amasya Kazasında bir Ermeni bir Ermeni'yi katletmiştir, suçlu yakalanmıştır. Tokat'ta Çiftlik Nahiyesinde bir deri meselesinden dolayı bir Ermeni bir Ermeni'yi katletmiştir. Meşrutiyetin ilanından beri geçen dört sene zarfında Ermeniler aleyhinde ve

³¹ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 4--7.

³² Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası, s. 151.

³³ Olaylarla ilgili cetvelde şu bilgiler vardır:

- Adana'nın Şabaniye Mahallesinden Serkis oğlu Artin, Dikici Hacı İbrahim tarafından Bağlarda tartışmadan dolayı katledildi. 12 Nisan 1912
- Haçin kazasında Serkis oğlu Misak Adana'da umumhaneler arasında Kayserili Öküz Ruppen tarafından katledildi. Sevda yüzünden bıçakla katil. Suçlu milleti tarafından saklandı-ğundan takiptedir. 15 Nisan 1912.
- Mersinli Manuk oğlu Kirkor Bursalı çalgıcı Yorgi oğlu İstovri tarafından Mersin'de umumhaneler arasında kahvehanede katledildi. Hizmetinde iken işten çıkarılmasından dolayı bu suçu işlemiştir. Yakalanarak Adliyeye sevk edilmiştir. 12 Mayıs 1912.
- İslâhiye Kazasının Kum değirmeni kiracısı bilinmeyen bir kişi tarafından katledilmiştir. Suçlu aranmaktadır.
- Kars kazasının Dut köyünden bir Ermeni Musa oğlu Mürsel tarafından karısına taarruz ve silah çekmesinden dolayı öldürülmüştür. Musa firardadır. (12 Mayıs 1912. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 9-12).

hepsi böyle adi cürümlerden olarak ve çoğunun failleri yine Ermenilerden olmak üzere ancak birkaç cinayet vuku bulup bunların failleri de yakalanmış haklarında kanuni cezalar düzenlenmiştir. Vilayette devr-i sabıka nispetle Ermeniler aleyhindeki cinayetler nispet kabul etmez derecede az belki de hiç mesabesindedir.³⁴

Halep Valisi Galip Bey tarafından Dahiliye Nezareti'nden gönderilen 27/28 Haziran 1912 tarihli raporda, üç ay zarfında 2 Ermeni'nin katledildiği, Zeytun'da Ermeni çetelerin Müslümanların yolunu keserek saldırıda bulunmakta oldukları ve 2 memur Müslümanı yaraladıkları, Zeytun Ermenilerinin bu asayiş yakan hareketleri özellikle dikkat çekmekte olduğu, diğer hadiselerin sıradan bulunduğu ifade ediliyordu.³⁵

Erzurum Valisi Mehmed Emin Bey'den Dahiliye Nezareti gönderilen cevapta, Tortum ve Bayburd kazaları hariç olmak üzere vilayet dahilinde 1910 senesinde 312'si İslam ve 45 Hıristiyan aleyhinde olmak üzere 357 ve 1911 senesinde 212'si İslam ve 24'ü Hıristiyan aleyhinde olmak üzere 236 cinayet meydana gelmiştir. Yeni hükümet suçluların yüzde altmış birini, eski hükümet yüzde kırk altısını yakalamıştır. Eski devirde suçluların yüzde on iki buçuğu Hıristiyan yeni devirde yüzde onu Hıristiyan'dır. Meşrutiyet devri her yönüyle bu bölgeye iyilikler getirmiştir. Suçluların yüzde otuzunun yakalanamamasına gelince, jandarına sayısı yetersizdir, adliye valilerin kontrolü dışındadır. Ermenilerin Amerika'ya firarına gelince, yapılan istatistik sonucunda vilayette 1908 senesinden 1911 senesi Ekimine kadar 15.511 Osmanlı vatandaşının pasaportla Rusya'ya gitmiş oldukları görülmüştür. Fakat bunların memleketlerini terk etmeleri devr-i sabıkta görüldüğü gibi öyle mezalim icrasından değil henüz memleketin servet kaynaklarının kullanılmamasından ve toprağın iyi değerlendirilememesinden olduğu anlaşılmaktadır. Valiye göre, diğer vilayetlerden göçler de aynı sebeplere dayanmaktadır.³⁶

Mamuretülaziz Valisi Nazım Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen cevapta şu bilgiler veriliyordu: Mart'tan Mayıs ortasına kadar bu vilayette merkez Kötek köyünde bir Ermeni bir Ermeni tarafından yaralanmıştır. Malatya'nın Mustafa Paşa Mahallesinden bir Ermeni bir Ermeni tarafından yaralanmış ve bir hafta sonra yaralı ölmüştür. Arapkir ile Harput arasında bir Ermeni ölü bulunmuştur. Bu Ermeninin canisi Sivaslı Artin olduğu elde edilen maddi delillerle anlaşılmıştır ve suçlu yakalanmıştır. Pötürge'de Ermenilerden bir kişi yaralanmış ve sonra da ölmüştür. Suçlu taktiptedir. Üç ay

³⁴ 1 Temmuz 1912, DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 15-19.

³⁵ BOA.DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 1-104, lef. 78-82.

³⁶ 18 Temmuz 1912, DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 47-50.

zarfında başka bir olay olmadığı kaymakamlıktan bildirilmiştir. Bu vilayette belirtilen tarihler arasında otuza yakın katli olayı olmuştur, bundan yalnız üçü Ermeni'dir, ikisinin katili de yine Ermeni'dir. Bunların dışında vukuat yoktur.³⁷

Diyarbakır Valisi Celal Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen raporda, Mart başından Mayıs ortasına kadar vilayet dahilinde Ermeniler hakkında cinayet türünden iki cürüm vuku bulmuştur. İstibdat zamanında muntazam kayıt bulunmadığından Ermeniler hakkında bir sene zarfında vuku bulan cinayetin doğru miktarını bulmak zordur. Ermenilerin yabancı memleketlere firarları gördükleri zulümden değildir. Firarları sırf askerlikten kurtulmak maksadına dayanmaktadır. Muntazam bir istatistik yapılırsa aynen gösterilecektir ki firar edenler askerlik görevi dahilinde bulunanlardır.³⁸

Vilayetlerden gelen raporlardan anlaşılacağı üzere Doğu Anadolu'da bir karmaşanın olduğu açıktır. Ancak bu karmaşanın sebebi Ermenilere karşı Müslümanların ya da hükümetin bilinçli ve kasıtlı bir saldırısı olmayıp genel asayişsizlikle ilgilidir. Ermeniler kadar en az Müslümanlar da bu çete saldırılarında zarar görmekteyizler. Yurt dışına göçün temel sebebi, iktisadi güçlükler ve Ermenilerin askerlikten kurtulma düşünceleridir, asayişsizliğin sebebi ise askeri ve idari tedbirlerin yetersizliğidir. Zira bölgede yaşayan Müslümanların şikâyetleri de bu sırada valiliklere iletiliyor, asayişin temin edilerek Ermenilerle Müslümanların bir arada barış içinde yaşamaları gerektiği ifade ediliyordu. Bu telgraflardan birisi Bediüzzaman Said-i Kürdi ve eşraf, ulema imzalarıyla Gevaş'tan Van Vilayetine 4 Ekim 1912'de çekilmişti. Bu telgrafta, "...gerek Kürtlerden gerek Ermenilerden birkaç uygunsuz kimsenin şahsi hareketlerinden dolayı bütün herkesin mesul tutulması ve o gibi hareketlerden dolayı bir vatan evlâdı olan Kürt ve Ermenilerin birbirlerine düşmanlık beslemesi icap etmeyeceğinden şekavete cüret edenlerin tedip ve terbiyesiyle beraber iki tarafın iyi geçinmesine hizmet edecek tedbirlerin alınması, etkili nasihatlerin yapılması ve icrasına itina buyurulması" talep ediliyordu. Hükümet yöneticilerden bu dini liderlerin halka nasihatte bulunmasının teminini istiyordu.³⁹

³⁷ 30 Haziran 1912, DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 52-62.

³⁸ 16 Temmuz 1912, DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 63-67.

³⁹ Telgraftaki isimler şöyleydi: Eşraftan Ahmed, ulemeden Said, Abdülcelil, Mehmed, Mecid, Mahmud, Encümen-i İlmiye namına Bediüzzaman Said-i Kürdi, eşraftan Hürşid, eşraftan Ömer, eşraftan Derbaz, Hüseyin, Arif, eşraftan Süleyman, eşraftan Hacı Mehmed, eşraftan Cümdi, eşraftan Hasan, eşraftan Ata, ulemeden Alaeddin, eşraftan Salih, İlyas, Derviş, eşraftan Mustafa, eşraftan Bahri, eşraftan Osman). (BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 3).

Patrikhanenin bu dönemde şikâyetle bulunduğu konulardan birisi de Ermeni kadınların zorla Müslümanlaştırılarak Müslümanlar tarafından nikâhlandığı yönündeydi. Valiler bu şikâyetleri incelemişler ve iddiaların çoğunun asılsız olduğunu bildirmişlerdir. Bayezid'in Meryem Ana köyünden Muşeh'in kızı Haykonuş bir yıl önce vicdani arzusuyla ihtida etmiş ve liva meclisince gerekli kanuni muamele yapılmıştır. İsmi meçhul bir Ermeni'nin kaçırıldığı doğru değildir. Ermeniler ziraatları ile meşguldürler. Horhor köylü Pamuk ihtida etmiştir, Ermeniler eski dinine dönmek istediğini iddia ettilerse de bu kadın vilayet merkezine getirilerek Ermeniler huzurunda niyeti sorulmuş, kadın Müslümanlıktan vazgeçmeyeceğini ve Şükrü ile evli olduğunu söylemiştir.⁴⁰ Harput'ta Kirkor kızı Takohi kendi rızasıyla İslam dinini kabul ederek daha sonra talebi le Mamo'nun oğlu İbrahim Ağa ile nikâh akdetmiştir. Bir müddet sonra bu kişi askerlik hizmetine davet edildiği sırada ruhani reislerin etkisiyle kızın validesi kızını murahhashaneye getirerek teslim etmiş durumu öğrenen İbrahim Ağanın şikâyeti üzerine defalarca istendiği halde verilmemiş daha sonra Samsun'a oradan da Amerika'ya gönderildiği yapılan tahkikattan anlaşılmıştır. Patrikhanenin şikâyetleri bu konuda yaptığı yolsuzluğu örtmek içindir.⁴¹ Van'da 1908 yılında kaçırılan bir kadın İslam dinini kabul etmiş ve buna dair meclis-i idare huzurunda takrir vermişti. Kadın hakkında hiçbir çeşit cebir kullanılmadığından patrikhaneye yapılan şikâyet ve istinadın hakikatle ilgisi olmadığı anlaşılmıştır.⁴² İhtida hareketleri bu dönemde Balkanlar da dahil olmak üzere Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek adına patrikhane tarafından sık sık kullanılmıştır. Kendi rızasıyla İslamiyet'i seçen Hıristiyanlar zorla alınarak kaçırılmış, eski dinlerine döndürülmüştür.⁴³ Bu olaylarla ilgili vilayetlerin cevapları Avrupa kamuoyuna duyurulmadığından ya da duyurulsa bile ilgili yerlerde yayınlanmadığından Patrikhanenin şikâyetleri sabit kalmış, "Müslümanlar Ermenileri din değiştirme konusunda zorluyorlar" görüşü genel kabul görmüştür. Birçok örnek olay bu görüşün yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.

Vilayetlerden gelen cevaplardan yaklaşık olarak bir ay sonra, 1912 yılı Ağustos ayında hükümete müracaat eden Patrikhane Bitlis'teki Kürt çete-

⁴⁰ Erzurum Valisi Mehmed Emin Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 10 Temmuz 1912 tarihli rapor BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 66-69.

⁴¹ Mamuretülaziz Valisi Nazım Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 26 Haziran 1912 tarihli rapor BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 70-72.

⁴² Van Vali Vekili Kamil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 22 Eylül 1912 tarihli cevabı yazı BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 75-78.

⁴³ Selanik Hadisesi en ilginç olaylardandır. Bakınız Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V, s. 282.

lerinin zulümlerinden şikâyet ediyordu.⁴⁴ Bitlis Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Ekim 1912 tarihli ve Vali Vekili Yahya imzalı telgrafta, Bitlis'te 1912 yılı Ağustos ve Eylül ayında meydana gelen olaylar hakkında bilgiler veriliyor, bölgede asayişin sağlanabilmesi ve meşruti idarenin tesis edilebilmesi için Muş'ta Hacı Musa Bey, Garzan'da Beşar Çeto, Malazgirt'te Hasnanlı aşireti kaymakamı Fethullah Bey'in bu bölgeden uzaklaştırılması gerektiği, Seyyid Ali hakkında Ermeni şikayetlerinin doğru olmadığı ifade ediliyordu. Şakî Said ve Mir Muhi çetelerine yataklık eden aşiret subaylarından Mukuri Aşireti Reisi Binbaşı Necip Ağa ile Nakuri Reisi Kaymakam Hüseyin Bey tevkif edilip Van'a gönderilmişler ve divan-ı harbe verilmişlerdi. Çetelerin İran'a gidiş-gelişlerini önlemek için Başkale Mutasarrıfı Cevdet Bey görevlendirilmişti.⁴⁵

Bölgede asayişsizliğin temel sebeplerinden birisi de bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Kürt aşiretleri reislerinin hâkimiyetlerini sürdürme endişeleri ve Ermenilerin bunlardan kurtulmak için yaptıkları şikâyetlerden ileri geliyordu. Bu şikâyet haberlerinin çoğu abartılı olduğu için aşiret reisleri Ermenileri bu şikâyetlerinden dolayı cezalandırmak istiyorlardı. Bölge ahali kendilerine sığınan suçluları teslim etmiyorlar, çoğu zaman jandarma ve askeri kuvvetlerle çatışmalara giriyorlardı. Bu şartlar altında asayişin sağlanması imkânsız hale geliyordu.⁴⁶ Hükümet hem doğuda asayişin sağlanmasını istiyor hem de valilerin isteklerini yerine getirmekte Harbiye nazırlarının istekleri dışına çıkamıyordu. Bu şartlar altında bölgede valilik yapmak istemeyen mülki amirler sık sık istifa etmek yoluna gidiyorlardı. Bölgedeki problemlerden birisi de bu vilayetlere kimsenin vali ya da kaymakam olarak gelmek istememesi idi. Bitlis, Van ve Erzurum valilerinin sık sık değiştiği ve İstanbul'daki siyasi değişikliklerin de bu atamalarda etkili olduğu görülüyordu. Valilerin ve kaymakamların altı ay, en fazla bir yıl görev yapabildikleri görülüyordu. Bu da tabii olarak bölgede istikrarlı çalışmaların yapılmasını önlüyordu.

Bütün bu cevaplara ve tedbirlerin alınmaya çalışıldığının bildirilmesine rağmen Patrikhanenin 1912-1913 yılları içindeki şikâyetleri bitmemiştir. Ayrıca bu şikâyetlerin etkisiyle hem yurt içinde hem de yurt dışında Osmanlı Devleti aleyhindeki yayınlar ve faaliyetler artarak devam etmiştir.

⁴⁴ BOA. BEO. 4086/306437.

⁴⁵ BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 17.

⁴⁶ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 80-85.

Kamuoyunda Yer Alan Haberler ve Cevaplar

Doğu Anadolu'da Ermenilere yapıldığı iddia edilen katliam haberleri Sultan Abdülhamit döneminde Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri basınında çok yoğun bir şekilde yer almıştı. 1908 yılından 1910 yılına kadar basında Ermenilerin mağduriyeti ile ilgili haberlerin sayısında bir azalma görülmekle beraber 1911 yılından itibaren bir artış gözlenmektedir. Ayrıca bu tür haberler sadece yurtdışı gazetelerinde değil Osmanlı Devleti içerisindeki gazetelerde de artık yer almaya başlamıştır. Özellikle İstanbul'da yayınlanan Ermenice gazeteler Anadolu'dan gelen haberlere geniş olarak yer vermişlerdir. Ermeni murahhasları, itibarlı kişiler veya sıradan bir Ermeni vatandaş buldukları yerlerle ilgili şikâyetlerini bu gazetelere göndermişlerdir. Ermenice gazeteler Doğu Anadolu ile ilgili haberlerin doğruluğunu incelemeyen, hatta çoğu zaman abartarak yayınlıyorlar, doğu vilayetlerinde ihtilaflardan, kıtallerden, kanlı çatışmalardan bahsediyorlar, bölgede asayişten eser bulunmadığı yolunda Avrupa kamuoyuna mesaj vermeye çalışıyorlardı.

İstanbul'da yayınlanan Ermenice gazetelerden Aravelk ve Azadamard her gün doğu ile ilgili birer Türkçe başmakale yayınlıyor, Aravelk gazetesi, Ermenilerin o bölgede her zaman tasalluta, gasp ve yağmaya, ölüm ve işkencelere hedef olduklarını, vilayetlerde emniyetsizliğin Müslümanlar için değil Ermeniler için olduğunu, Ermenilerin aklını başına toplamaları gerektiğini yazıyordu. Bu gazeteler olayları mahiyetinden büyük gösteriyorlar, olaylarla ilgili mübalağalı ve ifrata kaçan değerlendirmelerde bulunuyorlardı. 1912 yılının sonlarına doğru Ermeni basınında İttihat ve Terakki aleyhine çok şiddetli yazılar çıkmaya başlamıştı. Özellikle Jamanak ve Nor Aşklor'da çıkan yazılar oldukça ağır suçlamalar içeriyordu. 11 Eylül 1912 tarihli Jamanak gazetesinde "Ermeniler Kimin İçin Kırılıyor" başlıklı yazıda "İttihat, Ermeni sekencesini havi olan Anadolu vilâyetlerine bu günlerde adamlar yollamıştır. Bunların vazifesi mahalli komiteler vasıtasıyla bugünkü hükümete karşı karışıklıklar çıkarmaktır. Anadolu'da karışıklık çıkarmak Ermenileri kırdırmak demektir. Bu haberi Şeyhülislam dahi Anadolu'ya yolladığı beyannamede açıktan açığa söylüyor. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki bu defa dahi İttihat'a kurban gideceğiz. Son mebusan seçimlerinde de korkutulan Ermeniler seçimleri düşünememiş ve siyasetten uzak durmuşlardır" deniyordu.⁴⁷

İttihat ve Terakki Fırkası bu iddialara karşı Tanin Gazetesi aracılığı ile cevaplar veriyor, Fırkanın esas gayesinin unsurlar arasında huzur ve sükûnun

⁴⁷ Yusuf Sarımay, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIII, (Mart-Temmuz-Kasım 2007), Sayı: 67-68-69, s. 104-105.

sağlanması olduğunu yazıyordu.⁴⁸ Ancak fırkanın cevapları kamuoyunu tatmin etmediği gibi İstanbul'daki hareket tarzı ve baskıları bu açıklamaların doğru olmadığı düşüncesini vermeye yetiyordu. Fırkanın Doğu Anadolu'da unsurlar arasında karışıklıklar çıkarmak için adam gönderdiği iddiası tamamen Ermenilere ve muhaliflere ait asılsız bir iddiaydı. Zira Ermeniler böylece kendi ırkdaşlarının ayıplarını örtmeye çalışıyorlardı. İstanbul'da hangi hükümet iş başına gelirse gelsin Ermenilerin şikâyetlerindeki tarz hiç değişmemişti. Patrikhane ve Ermeni taraftarı basın bu şikâyetlerin hiç birisinde doğuda dolaşan ve asayişsizliğin sebeplerinden birisi olan Ermeni çetelerden bahsetmemiş ya da Ermenileri kendilerini savunan insanlar olarak göstermiştir. Oysa Doğu Anadolu'da Müslüman köylerini dolaşan ve onları tehdit eden Ermeni çetelerinin sayısı hiçte azımsanacak oranda değildi.⁴⁹

Erzincan'da bu çetelerden birisi olan Kazancıyan Serkis adlı Ermeni'nin evinde, bomba yapılırken patlama olmuş ve bir kaç kişi ölmüş ve yaralanmıştı. Bu haberi veren İstanbul'da yayınlanmakta olan Ermenice Azadamard (Özgürlük Savaşı) Gazetesi, "Daima asayişten mahrum olduğunu hisseden bir kavmin, o kavme mensup bütün fertlerin ellerinden geldiği kadar, ellerine geçirebilecekleri bütün vasıtalarla kendi mevcudiyetlerini muhafazaya ve kendi insanlık hukuklarının müdafaasını sağlayacak çareleri düşünmeğe mecburiyetleri neden düşünülüyor?" diyordu ve gayet açık bir şekilde Ermenilerin silahlanmasını hoş görüyor, kendilerini müdafaama amacıyla bu tarz hareket ettiklerini, buna da hakları olduğunu iddia ediyor ve Ermenilerin başına gelenleri oldukça abartıyordu. Aynı gazete 27 Eylül 1912 tarihli nüshasında, Bitlis Ermeni Murahhası Süren'in çektiği telgrafı yayınlıyordu. Süren bu telgrafında, Huyut'ta tutuklanan canilerin tahliye edildiğini, Ahlat'ta bir Ermeni'nin yaralandığını ve mallarının yağma edildiğini iddia ediyordu. Bitlis Valisi Yah-

⁴⁸ Tanin, 20 Eylül, 22 Eylül 1912; Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul, 2005, s. 172-179.

⁴⁹ Van'da Pelli Köyü civarında yirmi kişilik bir Ermeni çetesi dağlarda dolaşmaktaydı. Pelli Köyünde jandarma ile çatışma sırasında ölen Ermenilerin üzerinde Van Valisine ve bütün memurlara hitaben yazılmış bir mektup çıkmıştı. Van Valisi Hakkı Bey, 1 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telde, mektubun içeriği açıklanıyordu: İslamlardan Ermenilere karşı bir tecavüz olursa bir Ermeni'ye bedel on İslam'ın katledileceği, Pelli civarında katledilen üç Ermeni'nin 28 Mart 1328 tarihinde Van kasabası dahilinde Bulgaryalı Serkis namında bir Ermeni tarafından katledilen jandarmanın intikamını almak üzere olduğunu muhtevidir. (BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 86-88). Hızan ahalisinden on silahlı Ermeni çetesi ile orada pusuda beklemekte olan askerler arasında müsademe çıkmış, iki asker ölmüş, daha sonra ahaliden de bu çete tarafından öldürülenler olmuştu. Ermeni murahhası bazı suçlu Ermenilerin masum olduğunu söylediyse de durumun incelenmesi için bir heyet oluşturulmuştu. (BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 88-91).

ya Galib Bey, bu iddiaları yalanlıyor, olayla ilgili suçluların cezalandırıldığını, tahliye haberinin başka bir hadise ile karıştırılmasından kaynaklandığını ifade ediyordu.⁵⁰ Ancak valinin cevabı tabii ki Ermenice gazetelerde yayınlanmıyordu, iddialar gerçek olarak kamuoyundaki izini bırakıyordu.

İzmir’de İnas Mektebinde toplanan Ermeni temsilciler, Sadarete çektikleri 10 Eylül 1912 tarihli telgrafta, “basından ve aldıkları haberlerden anlaşıldığına göre” Doğu Anadolu’da Ermenilere yapılan saldırıların arttığını, meşrutiyet döneminde bunlara meydan verilmemesi gerektiğini, bunlara karşı hiçbir ciddi tedbir alınmadığını, gerekli tedbirlerin hemen alınması gerektiğini ifade ediyorlardı.⁵¹ Dahiliye Nezareti’nin bu iddialara karşı Aydın Vilayetine gönderdiği cevapta, Ermenilerin saldırıya uğradıklarının aslının olmadığı, en çok Ermeni sakin olan ve şikâyetlerin geldiği Bitlis vilayetinde son zamanlarda cinayet vukuatlarının azaldığı ve Van vilayetinde adi ve şahsi sebeplerden dolayı bir-iki olay çıkmış ise de bu olayla ilgili olanlar hakkında şiddetli takip yapıldığının gerekenlere açıklanması gerektiği bildiriliyordu.⁵² İzmir Ermeni Murahhası İnceyan Efendi’nin İzmir’de yayınlanan Taşnik adlı Ermenice gazeteye verdiği mülakat, bir din adamına yakışmayacak tarzda ve Rus görüşlerine uygundu. İnceyan Efendi, gayet ağır ve tahrik edici ifadeler kullanmış, Türk hükümetini suçlayan bir demec vermişti. Onun bu küstahlığı, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi krizden ve büyük devletlere olan güveninden kaynaklanmıştı.

Azadamard Gazetesinin 27 Eylül 1912 tarihli nüshasında, Van’dan gönderilen Ahtamar Katagikosu Kaymakamı Pezник’in mektubu yayınlanıyordu. Mektupta, durumun günden güne daha da kötüleştigi, Ermeni köylerinin saldırı ve yağmalara uğradığı, bir çare bulmak için Hizan’a geldiğini bildiriyordu. Hizan’dan gönderdiği başka bir telgrafta, zulüm, yağma devam ediyor, evlerimizde kalamıyoruz diyordu. Eçmiyadzin Katagikosu da durumdan endişeli olduğunu gazete aracılığı ile bildiriyordu.⁵³

Manzume-i Efkâr Gazetesinin 17 Eylül tarihli nüshasında, Van vilayetinde Mir Muhi ve avanesi tarafından yapılan cinayetler hakkında haberler neşrediliyor, Van vilayetinden bu konuda gelen cevaplarda, takibatın yapıldığı bazı olayların abartılı olduğu, bazı olayların hiç meydana gelmediği bildiriliyordu. Valilik tarafından bu olaylar hakkında tezkipte bulunulması isteniyordu. Bu haberleri gazetelerden öğrenen Trabzonlu Ermeniler harekete geçerek bir

⁵⁰ BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 19.

⁵¹ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 99.

⁵² BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 100.

⁵³ Azadamard, 19 Eylül 1912, No: 74 naklen BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 102.

toplantı yapıyorlardı. Trabzon'dan Sadarete çekilen 28 Eylül 1912 tarihli Ermeni Murahhası Serop ve Ermeni Katolik Murahhası Vekili Bogos imzalı telgrafta, Van, Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerindeki ırkdaşlarının çeteler ve caniler tarafından acımasızca ezildikleri, meşruti idareye bunların yakışmadığı, bir an evvel merkezi hükümetin suçluları yakalaması isteniyordu.⁵⁴

Bu iddialara cevap olmak üzere Van Valisi Hakkı Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen rapora göre, eşkıya ahalden destek gördüğünden yakalanamamaktaydı, Şaki Muhi sekiz-dokuz seneden beri firardaydı. Bu çete zulümlerini daha çok artıracığından ahali merkeze göç etmekteydi. Şitak ve Gevaş'ta sıkıyönetim ilanına müsaade ederek askeri desteğin sağlanması, İran'dan sık sık sınırı geçerek gelen bu Ermeni ve Kürt çetelerinin askeri tedbirlerle hemen durdurulması gerekiyordu. Dahiliye Nezareti'nin bu taleplere verdiği cevaba göre, Ermeni ahali hakkında cinayet hadiseleri kamuoyu üzerinde çok kötü etki etmekteydi, suçluların yakalanarak adaletin pençesine teslimleri gerekiyordu, bu bölgede sıkıyönetim ilanına Harbiye Nezaretince de şimdilik lüzum görülmemekte ise de gerekli görüldüğünde askeriyenin de desteği ile eşkıya takibine daha yoğun çalışılmalıydı ve halktan yardım toplanarak bunların yakalanmasını doğru değildi.

Karşılıklı talepler, yerine getirilmeyen önlem tavsiyeleri asayiş sağlama konusunda neticeye götürmüyordu. Bölge valileri ne Dahiliye Nezareti'nden ne de askeri makamlardan destek göremeyince bazen çareyi kendi bildikleri yoldan çözmeye çalışıyorlar bu da karışıklıkların ve şikâyetlerin daha da artmasına sebep oluyordu. Valiler bölgede etkin olan aşiret liderlerini kullanarak asiler üzerinde baskı kurmaya çalışıyorlardı. Dahiliye Nezareti suçluların yakalanmamasını ve olayların önüne geçilememesini valilerin dirayetsizliğinden kaynaklandığını düşünmeye başlamıştı. Nezaret, Balkan savaşlarının başlayacağı günlerde Doğu Anadolu valilerini şu şekilde uyarıyordu:

“Kırk gün zarfında meydana geldiği bildirilen vukuat adet ve mahiyetleri itibariyle önemli görülmele beraber suçluların çoğunun yakalanamaması takibatın kötülüğüne hamledilebileceğinden her taraftan devam eden şikâyetlere karşı hükümeti zor bir vaziyette bırakabiliyor. Vilayat-ı Şarkıyye asayişinin tamamıyla muhafazası ve en küçük bir şikâyete bile mahal verilmemesi bilhassa şu sıralarda en ziyade nazar-ı dikkatte tutulacak mühim maddelerdendir. Vukuat mütecasirlerinin bilhassa Mir Muhi ve Mahmi Kıyas çetelerinin behemehal

⁵⁴ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 42.

tenkili için her ne yapılması lazımsa icrası ve huzur ve sükunun tamamen iadesi gereklidir.”⁵⁵

Hükümetin sorumluluğu bölgedeki yöneticilere yıkmaya çalıştığı ve İstanbul Ermeni basınının iddia edilen olayları sayfalarına taşıdığı bu dönemde Doğu Anadolu’daki asayiş problemleri İngiliz The Times gazetesine de konu oluyordu. Osmanlı Hükümetinin asayişini sağlamak için aldığı tedbirler hakkında, “Eşkıyalık Türkiye’nin genç parlamentosunun son vermeye kararlı olduğu çok eski belalardan biridir. Sert önemler alınıyor: Vilayet yetkilileri fide ödemeyi tamamen ortadan kaldıracak, kendilerinin takibini engellemek için ellerinde bulunanları öldürme adına eşkıyaların tehditlerine izin veremeyecekler”⁵⁶ diyordu. Meşrutiyetin ilk yıllarında Avrupa basınının İttihat ve Terakki hükümetlerini cesaretlendirmeye çalıştıkları görülüyordu. Osmanlı Hükümeti’nin doğuya yatırım için aldığı kararlar hakkında gazetede şunlar yazılıyordu: “Hükümet Doğu Anadolu’da Ermenilerin yerleşmeleri için 100.000 lira kredi açtı. Erzurum ve Bitlis valilerine verilen talimatla Kürtlerle Ermenilerin arasındaki problemlerin çözülmesi ve reform için çalışmaların başlatılması istendi. Bu gelişmeler gelecek seçimlerde Taşnakların İttihat ve Terakki’yi desteklemesi için bir adım olarak değerlendiriliyor.”⁵⁷ 1912 yılı seçimlerine de sayfalarında yer ayıran The Time Gazetesi, Taşnaksütyun ve İttihat ve Terakki’nin seçimlerde ortak hareket etmek için bir anlaşma imzaladıklarını,⁵⁸ seçimlerde Ermenilerin ikiye bölündüğünü Taşnakların hükümeti destekleyeceklerini, Hınçakların muhalefeti destekleyeceklerini yazıyordu.⁵⁹

Balkan Savaşlarının başladığı gün, “Crime At Bitlis” başlığı altında bir haber yayınlayan The Times Gazetesi, Bitlis’te meydana gelen olaylara değinerek şu haberi veriyordu: “Bitlis bölgesinde geçen on iki ay boyunca Ermeni köylerinin durumu daha kötüye gitti. Katiller, eşkıyalar ve diğer çete grupları Ermenilere karşı Kürtlerle birlikte çok kötü davrandılar. Şikâyetler Ermeni Patrikhanesi tarafından hükümete iletildi. Kürt Musa bölgede en aktif çalışan çetelerdendir ve bunun eylemlerinin önü alınamamaktadır. Hükümet vali olarak Çerkez Ali Paşa’yı buraya gönderdi, Kürtler ondan çok korkuyorlar, Musa’nın eylemlerinin yakında duracağı bekleniyor.”⁶⁰ Bu haberden üç gün sonra

⁵⁵ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 44.

⁵⁶ The Times, 8 October 1909. Issue 37851.

⁵⁷ The Times, 14 February 1912, Issue 39821.

⁵⁸ The Times, 1 March 1912, Issue 39835.

⁵⁹ The Times 9 April 1912, Issue 39868.

⁶⁰ The Times, 3 September 1912, Issue 39994.

“Condition of Armenian Christians-Protected Promised” başlığını atan gazete, Ermeni Patrikhanesinin şikâyetleri üzerine Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın ve Hariciye Nazırı Nazım Paşa'nın gerekli tedbirleri alacaklarını duyurarak nazırların Van Valisinden suçluların 48 saat içinde yakalanmasını istediklerini yazıyordu.⁶¹ Patrikhanenin Hükümete ve Rusya Sefaretine gönderdiği bütün muhtıralar The Times'ta da yer alıyordu. Gazete, 21 Ekim 1912 tarihli nüshasında “Ermeni Millet Meclisi 20 Eylül'de toplanarak Bitlis'te, Diyarbakır'da ve Silvan'da yapılanları protesto etti. Patrik Arsharuni istifa etti. Toplantıda hükümet şiddetle eleştirildi, Ermeni Millet Meclisi de istifa etti.” haberini vererek Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin huzurunun kalmadığını yazıyordu.⁶² Balkan cephelerindeki gelişmelerden de sık sık haber veren gazetenin en ilginç haberlerinden birisi, Bulgar ordusu içinde yer alan ve Türklere karşı katliam gerçekleştiren Ermenilerle ilgili olanıydı. Gazete 2 Kasım tarihli nüshasında şu haberi geçiyordu:

*“Bulgar ordusu içindeki Ermeniler Kavala katliamını gerçekleştirdi. Bu Ermenilerin lideri Adana katliamında bütün ailesi Türkler tarafından öldürülen birisi idi.”*⁶³

Bu haberle Ermeni vahşetleri bir şekilde örtülerek onların da Türklerden çok çektikleri vurgulanmak isteniyordu. Bu haber açıkça Avrupa kamuoyunun tutumunu gösteriyordu. Daha sonra Ermeni Patriğinin Sadrazamı ziyaret ettiğini haber veren gazete, Patriğin İstanbul gazetelerinin Ermeniler aleyhine yazılar yazarak halkı onlara karşı kızdırttığını bildirerek bu durumu protesto ettiğini yazıyordu. Patriğe göre, Ermeniler bu savaşta en az Türkler kadar kan dökmüşlerdi ve onlar hükümete Kürt derebeylerinden daha sadıktılar.⁶⁴

Abartılı haberlerin kamuoyunda yer aldığı günlerde Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine 6 Kasım 1912'de bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti, Ermeniler aleyhine işlenen suçlardan dolayı mahalli hükümetlerine yapacakları müracaatta her türlü mübalağa ve yalandan uzak olarak gerçeklerin beyan edilmesi için patrikhanenin murahhasları uyardığı, memurların da murahhasların bu konuda yapacakları müracaatları iyi bir şekilde kabul ederek, durumun araştırılıp gerçeğin ortaya çıkarıldıktan sonra

⁶¹ The Times, 6 September 1912, Issue 39997.

⁶² The Times, 21 September 1912, Issue 40010.

⁶³ The Times, 2 December 1912, Issue 40071.

⁶⁴ The Times, 20 December 1912, Issue 40087.

Dahiliye Nezareti'ne yazılmasını istedi.⁶⁵ Ancak bun uyarılardan bir sonuç alınmadığı gibi Dünya Savaşının yaklaştığı bir sırada ilişkiler gerildi.⁶⁶

Basında yer alan bu haberlerle bilgilenen Avrupa kamuoyu ve diaspora Ermenileri harekete geçerek farklı şehirlerde mitingler düzenlediler. Manchester'da 15 Ekim 1912'de Rahip Ütücüyan başkanlığında toplanan Ermeniler, mitingde aldıkları kararları Osmanlı Hükümeti'ne iletiyorlardı:

*"Adana facialarından beri Ermeni ahalinin halini ıslah için hiçbir karar alınmadığını ve Ermeni Patriği tarafından bu konuda verilen etkili yazıların sonucu görülmediğini gören bura Ermenileri üzüntülerinin hep beraber ortaya koymakla beraber hükümetin lakayt hareketlerini protesto ederiz. Bu fiillere bir an evvel son verilmesi hakkında ciddi tedbirler, etkili tedbirler alınmasını talep ederiz. Bununla beraber bu elim vaziyetin, yapılan cinayetlerin faillerinin cezalandırılmasını, Kürtlerin silahlarının toplanmasını, Kanun-ı Esasinin ahaliye bahşettiği anayasa ile can, mal, iffet ve namusun temini gereklidir."*⁶⁷

1912 yılı Ocak ayında, Londra'da bulunan Osmanlı Ermenileri, Ermenilerin Anadolu'da bir takım zulüm ve haksızlıklara maruz kaldıklarını, can ve mal kaybına uğratıldıklarını ve mahallî hükümetin yapılan saldırılara kayıtsız kalıp saldırganların cezalandırılmadıklarına dair şikâyette bulunarak ortak vatan saydıkları Osmanlı'ya karşı duydukları sadakat adına Osmanlı Hükümeti'nin bu üzücü durumu ortadan kaldırma güvencesini veren kesin önlemler alınmasını istemek üzere Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği'ne seçil-

⁶⁵ BOA. DH. SYS. 106-2/1-2, lef. 7.

⁶⁶ Bitlis Adliye Müdürü Faik Bey tarafından 29 Eylül 1912 tarihli Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne gönderilentelegrafta, asayişsizlik ve karmaşanın sebepleri açıklanarak çeşitli çözüm yolları gösteriliyordu: Faik Bey'e göre, vilayetler hakkında harici düşmanlar tarafından bir takım yalan haberler neşir olunmaktadır. Bu haberler lisana alınacak şeyler değildir. Kürtler ile Ermeniler arasında çıkan olaylar sükûn ve asayiş ihlâl etmiş ve adi olayların çıkmasına, artmasına ve kamuoyunda birçok makalelerin yayınlanmasına sebep olmuştur. Ancak olaylar hiçbir zaman bu neşriyat derecesine varmak mahiyetinde olmayıp kurulacak iyi idare ile iki tarafın ananelerine ve adetlerine vâkıf ve aşına memurlar istihdamı suretiyle tamir edilebilir bir orandadır. Bu olayların çözülebilmesi için sınırın öbür tarafında yani Rusya'da olduğu gibi yollar, şimendifer, büyük kışla depolar inşası ve o nispette memleketin imarı gereklidir. Bu yatırımlar devletin siyasi faydasına ve özellikle ahalinin ticari ve iktisadi menfaatlerini temine yönelik olacağından mülkün imarına serhatten başlanması tabiidir. Bugünkü durum umumi zihinlerde "devletimiz bu havalıye niçin bakmıyor" gibi dedikoduların çıkmasına sebebiyet vermekte olduğundan bu tarafta da o gibi imar tedbirleri almak ve inşaatlara başlamak sükûn ve asayişin iadesi için etkili amiller olacağı açıktır. (BOA.DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 16).

⁶⁷ BOA. DH. SYS. 106-1/1-4, lef. 4.

miş bir heyet gönderdiler ve vatanseverlikleri gereği bu konuda bir miting yapmaktan vazgeçtiklerini bildirdiler.

Bunlara cevap olarak Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa tarafından Ermenilerin ıslahat istekleri ile ilgili Ermeni mebusları tarafından Osmanlı Hükümeti'ne sunulan iki rapor üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ tarafından alınan kararlar bildirilmişti. Bu uyarılarının bir sonuç vermediğini gören Londra'da oturan Ermeniler dokuz ay sonra 1 Eylül 1912 tarihinde yaptıkları toplantıda aldıkları aşağıdaki kararı Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya bildirmişlerdi:

“Ermeni cemaati, hükümet memurlarının insanı öfkeliendiren tembellik ve kayıtsızlıklarını ve özellikle Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde onlara bile bile yapılan sürekli haksızlıkları kesin bir şekilde protesto etmekte ve bu duruma son verilmesi için acil önlemlere başvurulmasını saygıyla istemektedirler.”⁶⁸

Bu telgraftan on beş gün sonra Londra Ermeni Kilisesi Heyeti tarafından Sadarete bir telgraf gönderilerek Doğu Anadolu'daki olaylara karşı hükümetin ve memurların kayıtsız kalmaması istendi. Bu talebe hükümet tarafından verilen cevapta, Ermenilerin katledildikleri ve zorluklarla karşı karşıya kaldıklarının aslı ve esası olmayıp en çok Ermeni sakin olan ve bu gibi şikâyetlere mahal gösterilen Bitlis Vilayetinde son zamanlarda cinayet olayları bilakis azalmış ve Van Vilayetinde ancak üç kişi saldırıya uğrayarak gerek bunların mütecasirleri ve haklarında şikâyette bulunulan Said ve Mir Mahi çeteleri hakkında takibat icra edilmekte olduğu bildirildi.⁶⁹

İngiltere'deki Ermeniler dışında Paris'teki Ermeniler de bu süreçte harekete geçtiler. Fransa'da yayınlanan Tan Gazetesi'nin 7 Ekim 1912 tarihli nüshasında, “Ermenistan'da Türk Şiddeti” başlığıyla bir makale yayınlanmış, bu makalede, Kürtlerin Ermenileri katlettikleri, eşya ve arazilerini gasp ettikleri ve bazı memurların mütecasirlerle beraber hareket ettikleri yazıyordu. Dahiliye Nezareti bu haberi Van, Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas valiliklerine ileterek kamuoyu üzerinde meydana getireceği kötü tesirler düşünüldüğünde emniyet ve inzibatı yok eden bu taarruzlara meydan verilmemesi için icap edenlere gerekli tebligatın yapılması tavsiye ediliyordu.⁷⁰

Paris'teki Ermenilerin dini temsilcisi Vramsabuh Kibaryan tarafından Fransa cumhurbaşkanına bir mektup gönderilmiş ve Sun Gazetesi bu mektubu 25 Aralık 1912 tarihli nüshasında yayınlanmıştı. Türkiye ve Türkler hak-

⁶⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, IV (1896-1922), Ankara, 2005, s. 96.

⁶⁹ 23 Eylül 1912, BOA. DH. SYS. 1061/1-2, lef. 8.

⁷⁰ BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 18.

kında son derece nezakete aykırı bir şekilde yazılmış olan bu mektupta, Berlin Antlaşması'na imza koyan devletlerle beraber Balkan Savaşı'ndan doğan bütün meselelerin çözüme kavuşturulması için hemen başlayacak olan görüşmeler sırasında Ermeni meselesinin de görüşülmesi rica edilmekteydi. Paris Büyükelçisi Rifat Paşa'ya göre, bu mektup iyi bir insan olan Kibaryan Efendi'ye kiliseler birliği tarafından zorla imzalatılmıştı.⁷¹ Ermeni komiteleri dini merkezleri baskı altında tutarak propaganda çalışmalarına onları da ortak ediyorlar, gerçek dışı haberlerine dini bir mahiyet vermeye çalışıyorlardı.

Amerika Birleşik Devletlerinde de Boston şehrinde Karabet Papazyan ve Sergis Dirasyan başkanlığında 19 Eylül 1912'de toplanan sekiz yüz kadar Ermeni, Osmanlı Hükümeti Boston Başşehbenderliğine verdikleri notada, Ermenilerin meşruti idareden bekledikleri namus, can ve mallarının muhafazası konusunda dört yıldan beri hiçbir şey yapılmadığını, üstelik Ermenilerin yaşadığı bölgelerde kıtallerin, gasp ve hırsızlıkların devam ettiğini, Van ve Bitlis vilayetlerinin tam bir cehenneme döndüğünü belirterek bir an önce Osmanlı Hükümeti'nin suçluları yakalayıp reformları gerçekleştirmesi isteniyordu. Boston Başşehbenderi bunların yazısını okuduktan sonra Boston Ermenilerinin Osmanlı vilayetlerinin durumu hakkında aldıkları haberlerin yanlış olduğunu ve hükümetin amacının bütün vatandaşlarının güvenliğini korumak olduğunu, "hükümet eşkıyaların ve mütegalibelerin şekavetini teşvik etti" gibi tabirleri kabul edemeyeceğini ifade etti.⁷²

Balkan devletleri de, kendi savaşlarına Hıristiyan âleminin desteğini sağlamak için Ermenilerin bu propaganda faaliyetlerine ellerinden geldiği kadar destek veriyorlardı. Özellikle savaş süreciyle birlikte Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler harekete geçirilmeye ve cephelerde kullanılmaya çalışıldı. Yunan, Sırp, Romen ve Bulgar ordusunda Ermeniler göreve davet edildi. 19 Eylül 1912'de Van ve Bitlis'te meydana geldiği iddia edilen olaylar Bulgaristan'daki Ermeniler tarafından bir miting düzenlenerek protesto edildi. Bulgaristan bu tür eylemleri ve haberleri Osmanlı Devleti'ne karşı en çok destekleyen devletti.⁷³

⁷¹ Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri, I, (1879-1918), Ankara, 2002, s. 198.

⁷² BOA. DH. SYS. 1061/1-2, lef. 12.

⁷³ Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), İstanbul, 2001, s. 90. Hatta Filibe'de açılan askeri okulda Anadolu'dan Bulgaristan'a göç etmiş olan Ermeniler çete reisi Antranik tarafından 1908 yılından beri eğitiliyorlardı. Bun eğitim sonuçlarını Balkan Savaşları sırasında gösterecek gönüllü Ermeniler Bulgar ordusu içinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacaktır.

Avrupa kamuoyunun bilgilendirilmesinde bölgede görev yapan İngiliz ve Rus konsoloslarının raporları da etkili oluyordu. Doğu vilayetlerinde görev yapan İngiliz konsolosları, aşiretlerin Ermenilere karşı sert tutumlarını Osmanlı yöneticileri nezdinde şiddetle protesto ediyorlardı. Hatta Hıristiyan halka karşı yapılan bu saldırılarda Bitlis ve Van dolaylarındaki yerel yöneticilerin de işbirliğinin olduğu iddiasını ileri sürdüler. Ancak konsoloslar tarafından 1912 yılından itibaren Doğu Anadolu'daki aşiretlerin bir kısmının Rusya'dan silah ve yardım aldıklarına dair gönderilen raporlar İngilizleri büyük bir endişeye sevk ediyordu.⁷⁴ Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır'da bulunan Ermeni piskoposları Patrikhane ile gizlice haberleşmek için bölgelerindeki Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına başvuruyordular. Konsoloslar da piskoposların mektuplarını kendi resmi zarflarının içine koyup İstanbul'da oturan elçilere gönderdiklerinden bunlar da zarfları açtiklarında içlerinden çıkan Patrikhane'ye hitaben yazılmış bu mektupları Patrikhane'ye göndermekteydiler. Patrikhane'nin bu tarz haberleşmesi Osmanlı Devleti'nin gerek emniyeti ve gerekse dışişleri açısından son derece dikkate değer olduğundan bahsi geçen vilayetlerin valilerine ve polis müdürlerine Ermeni piskoposların bölgedeki konsoloslarla olan ilişkilerini sıkı bir şekilde gözlemeleri ve bu şekilde haberleşmelere kesinlikle fırsat tanımamaları için etkili emirler verildi.⁷⁵

İngiliz konsoloslarından Erzurum'da Monohan, Bitlis'te Knapp ve Van'da Molyneux-Seel 1910-1913 yılları arasında bölgede birçok seyahat yaparak Ermenilerin durumu ile ilgili raporlar hazırlayıp İstanbul'da bulunan İngiltere Büyükelçiliğine gönderdiler. Bu dönemde Rusya'nın bölgede daha çok ön plana çıktığı ve İngilizlerin bölgedeki beklentilerini erteledikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'ne karşı tavırlarıyla ön plana çıkan Amerikalı misyoner Knapp aynı zamanda İngiltere'nin Bitlis konsolosluğu görevini yerine getiriyordu. Knapp, 1896 yılında Ermenileri isyana teşvik ettiği için sınır dışı edilmiş bir misyonerdi. Meşrutiyetin ilanından sonra tekrar bölgede görevlendirilmesine müsaade edilen Knapp, burada doğup büyüyen ve kırk yıldır Türk düşmanlığını bölgede yayarak Ermenileri kıskırtan bir ailenin oğuydu. Knapp'a göre, Ermenilerin refahı için Ruslar bir an önce bölgeyi işgal etmeliydiler. İngilizleri ve Amerika'da yayınlanan Misionerry Herald Gazetesini verdiği yalan haberlerle yönlendiren daha çok Knapp'tı.

Ermeniler büyük oranda Rus ve İngiliz konsoloslarının teşviki ve yönlendirmesi ile bölgelerinde meydana gelen olayları kamuoyuna onların istedik-

⁷⁴ Zekeriya Türkmen, Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği, s. 15.

⁷⁵ Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri, I, (1879-1918), Ankara, 2002, s. 181.

leri şekilde yansıtıyorlar, propaganda konusunda adeta eğitiliyorlardı. İngiliz konsoloslarının raporları bazen bölgedeki Ermeni komitelerinin eylemlerine de yer vererek asayişsizliğin sebeplerini onlara bağlıyorlar, Ermenilerin meşrutiyetin özgürlük ortamından yararlanarak örgütlendiklerinden bahsediyorlardı. Konsolosların haber kaynakları bölgedeki Ermeni gazeteleri ve Ermeni dini liderleriydi. Misyoner Knapp, Bitlis ve civarıyla ilgili raporlarında söz ettiği bilgilerin çoğunu, Bitlis'te yayınlanan "Haraç" isimli bir Ermeni gazetesinden iktibas etmekteydi. Bu gazetede yayınlanan haberlerden kendisine göre önemli olanlarını raporuna dahil ediyor ve bunu da Erzurum'daki Konsolos Monahan'a iletiyordu.⁷⁶

Balkan Savaşları sırasında uluslararası kamuoyu Doğu Anadolu hakkında hiçte iyi olmayan bu haberlerle ve mitinglerle besleniyordu. Savaş sırasında Rusya çok uygun olan bu ortamı kullanarak Doğu Anadolu hakkında yapılması gereken reformları gündeme getirdi. Rusya reformların Avrupalı uzmanların gözetiminde yapılmasını istiyordu. Konsolosların raporlarından da anlaşılacağı üzere İngiltere ve Fransa da bu tekliflere hazır bir durumdaydı. Müttefikleri Rusya için Doğu Anadolu'daki reformların onun istediği şekilde uygulanması gerekiyordu.

Sonuç

Dönemin önemli askeri ve mülki idarecilerinden olan ve Doğu Anadolu'yu yakından tanıyan İsmail Fazıl Paşa, 1913 yılında İstanbul'da yayınlanan "İslahata Dair Mütalaat-ı Umumiye" isimli risalesinde Doğu Anadolu ile ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır:

"...Köylerde yaşayan Ermeniler, Erzurum, Muş, Van, Bitlis ovalarına dağıktırlar, göçebe değillerdir, kendi topraklarında ve Kürt beylerinin arazilerinde çalışırlar. Ermenistan hayalleri yoktur, ne var ki bunlar Kürtlerin ve göçebe aşiretlerin saldırılarına hedef olmaktadır. Gerçi bu tür taarruzlar Türk-İslam köylerine de yapılmaktadır. Dolayısıyla Şark vilayetlerinde asayişsizlik ve emniyetsizlik din ve mezhep farklılığından değil belki çalışmayan Kürtlerin, çalışanları gasp etmeleridir denilebilir."

İsmail Fazıl Paşa'ya göre, bölgede genel bir asayişsizlik söz konusudur. Ermenistan ıslahatı adı altında Osmanlı hükümetine dayatılan şey aslında asayişsizlikten başka bir şey değildir. Avrupa Büyük Devletlerinin Türkiye'yi

⁷⁶ Musa Şaşmaz İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914), Ankara, 2013, ss. 265-309.

yeniden bir taksim felâketine maruz bırakmak gibi bir planları olduğu bazı neşriyat ve bazı Avrupa siyasi liderlerinin manidar nutuklarından anlaşıl-
maktadır. Hükümet bölgede güvenliği sağlarsa Ermeni meselesi Avrupa'ca
da ortadan kalkacaktır, gerçi bunun için çok paraya ihtiyaç vardır ancak sonuç
almak için başka da bir çözüm görülmemektedir.⁷⁷

Asayiş olaylarının Ermenilerin katli şeklinde ele alınması Doğu Anado-
lu'da reformların gerçekleştirilmesi için bir aşamayı. İttihat ve Terakki hü-
kümetleri, İsmail Fazıl Paşa'nın ifade ettiği gibi ilk iş olarak bu sorunun üze-
rine gittiler. Hükümetler, Ermeni ıslahatının yeniden uluslararası nitelik ka-
zandığı, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimlerinin güçlendiği,
komitelerin faaliyetlerinin yoğunlaştığı meşrutiyet yıllarında, onların masum
görünen şikâyetlerini ciddiyetle ele alarak çözüm yolları bulmaya çalıştılar.
Hükümetler bölgede inzibat tedbirlerinin artırılması, önemli noktalarda ka-
rakolların kurularak yaygınlaştırılması, jandarma sayısını artırıp jandarma ve
adliye teşkilatı arasındaki bağı kuvvetlendirerek bölgeye adliye şubelerinin
açılması, halledilememiş olan arazi meselelerinin çözümü için heyetlerin böl-
geye sevk edilmesi, buralara tayin edilecek memurların mahalli yapıya vakıf
kimselerden seçilmesi ve aynı vasıfları taşıyan gayrimüslim vatandaşların ta-
yinine özen gösterilmesi, Ermeni şikâyetlerine sebep olan aşiret olaylarının
tanzim ve ıslahına ait işlemlerin yerine getirilmesini karara bağlamıştı.

Bütün bu olumlu ve sorunu çözmeye yönelik kararlar ne kadar uygulanabi-
ldi? 1908-1914 yılları arasında yaşanan siyasi çekişmeler, iktidar kavgaları,
Rusya'nın problemi çözmekten çok abartmaya ve kendi istediği şekle çekme
çabaları, Kürt aşiretlerinin daha önceki dönemlerde elde ettikleri avantajları
meşrutiyet yönetimi ile kaybetmeleri ve İstanbul'a karşı tavır almaları, meş-
rutiyetin istediği reformların güçlü bir bütçeye ihtiyaç duyması ve Osmanlı
hazinesinin bunu karşılayacak durumda olmaması alınan kararların uygula-
namamasındaki etkenlerdi. 1908 yılından itibaren meşrutiyetten beklenen-
lerin uygulamaya konulamaması hem Balkanlarda hem de Doğu Anadolu'da
karmaşayı ve unsurlar arasındaki çatışmayı getirmiştir. Bu durum dönüşümü
kendi iradesi ile gerçekleştiremeyen Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerin
istediği yola girmesi ve yönetimi onlara devretmesi anlamına geliyordu. Bü-
tün baskılara ve yayınlara rağmen asayiş olayları abartıldığı kadar değildi ve
alınacak tedbirlerle kısa süre içinde çözülebilecek nitelikteydi.

⁷⁷ İsmail Fazıl Paşa, *Islahata Dair Mütâla'ât-i Umumiye*, (Matba'a-i Osmaniye, Dersaadet,
1329/1913), s. 25.

1910-1913 yılları ertelenen yüz yıllık problemlerin çözüm noktasına geldiği bir dönemdi. Rusya Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da "ya anatomi ya da otonomi" istemekteydi ve böylece doğu sorununun son halkasını çözmüş olacaktı. Bölge ile ilgili kamuoyuna aktarılan bilgiler bu hedefe yönelik görülmüyordu. Bu bilgilendirmelere karşı valilerin gönderdikleri cevaplar kamuoyunda yeteri kadar değerlendirmeye tabii tutulmuyor, hükümetlerin sesi bu konuda yeterince çıkmıyordu. Bu şartlar altında Avrupalı devletlerin istediği reform pakecini kabul etmekten başka bir yol bulamayan Osmanlı Devleti, kendi vilayetlerinde dirayetsizlikle suçladığı valilerinin yerine Avusturyalı ve Norveçli iki genel valiyi kabul ediyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bölgedeki en önemli gelişme olan doğu için reform çalışmaları, geçen üç yılın propaganda çalışmalarından sonra başlatılmış oluyordu. Reformlara sebep olan Patrikhanenin, konsolosların ve Avrupa basının doğuda meydana geldiğini iddia ettikleri olaylar bölgede görev yapan resmi görevlilerden gelen raporlardan da anlaşıldığı üzere abartılmıştır. Bu abartı 1915 olaylarının kamuoyuna taşınma şeklinin bir ön hazırlığı olmuştur.